

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ

ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ - ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ- ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΑΣ

Η ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΚΑΙ ΤΑ ΓΛΥΠΤΑ
ΤΟΥ ΚΑΘΟΛΙΚΟΥ ΤΗΣ ΜΟΝΗΣ
ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΛΑΥΡΕΝΤΙΟΥ ΣΤΟ ΠΗΛΙΟ

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ: ΑΘΑΝΑΣΙΑ ΜΑΤΣΟΥ

ΕΠΙΒΛΕΠΟΝΤΕΣ ΚΑΘΗΓΗΤΕΣ: ΙΩΑΝΝΗΣ ΒΑΡΑΛΗΣ

ΜΑΡΙΑ ΒΑΣΙΛΑΚΗ

2016

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Σκοπός αυτής της εργασίας είναι η μελέτη του καθολικού της μονής του Αγίου Λαυρεντίου στο Πήλιο και η προσπάθεια επίλυσης των προβλημάτων χρονολόγησής του. Επέλεξα αυτό το μνημείο για περισσότερη έρευνα μετά από ένα μάθημα του κ. Ιωάννη Βαραλή, στο οποίο ανακάλυψα ότι ο ναός που έβλεπα επί χρόνια στο χωριό μου ήταν βυζαντινό μνημείο. Αποφάσισα να ασχοληθώ με το μνημείο αυτό καθώς πίστευα ότι δε θα είχαν ασχοληθεί πολλοί μελετητές, δεδομένου ότι ο ναός δεν είναι τόσο γνωστός όσο άλλοι ναοί της ίδιας περιόδου. Προς έκπληξή μου ανακάλυψα, με τη βοήθεια πάντα του κ. Βαραλή, ότι έχουν ασχοληθεί και δημοσιεύσει μελέτες αποκλειστικά για τον Άγιο Λαυρέντιο ο Ν. Ι. Γιαννόπουλος, η Ρ. Λεωνιδοπούλου- Στυλιανού, ο Μ. Χατζηγιάννης, ο Σ. Μαμαλούκος και ο Α. Δ. Παπαθανασίου. Για τα γλυπτά του ναού έχουν ασχοληθεί τόσο οι μελετητές που ασχολήθηκαν με την αρχιτεκτονική, όσο και άλλοι που δημοσίευσαν και ανεξάρτητες μελέτες, όπως ο Θ. Παζαράς και ο Π. Ανδρούδης. Τέλος, έχουν γίνει σύντομες περιγραφές του ναού σε συλλογικά έργα όπως αυτά του Ν. Νικονάνου και του Χ. Μπούρα.

Οι δυσκολίες που αντιμετώπισα σ' αυτή την εργασία περιορίζονται κυρίως στη χρονολόγηση του μνημείου. Οι μελετητές που το ερεύνησαν δε συμφωνούν μεταξύ τους, γεγονός που δυσχεραίνει τη χρονολόγηση. Η δυσκολία αυτή συνεχίζεται και στη μελέτη των γλυπτών του ναού. Ακόμα και αν καταλήξουμε στη χρονολόγηση κάποιου γλυπτού δεν μπορούμε να είμαστε σίγουροι ότι άνηκε αρχικά στο ναό ή είναι σύλημα (*spolium*) από κάποιο άλλο ναό της ευρύτερης περιοχής.

Αυτό που καθιστά το ναό του Αγίου Λαυρεντίου ιδιαίτερο είναι ότι συνδυάζει τις δύο αρχιτεκτονικές σχολές της βυζαντινής περιόδου. Τη λεγόμενη «σχολή» της Κωνσταντινούπολης, γιατί ανήκει στον τύπο του σύνθετου τετρακίονιου σταυροειδούς εγγεγραμμένου και της Ελλαδικής «σχολής», γιατί η τοιχοποιία του ακολουθεί το πλινθοπερίκλειστο σύστημα. Σ' αυτή τη μελέτη θα προσπαθήσω να ερευνήσω αν αυτός ο ναός είναι μοναδικός στη Θεσσαλία και αν η αρχιτεκτονική και η γλυπτική του συναντώνται και αλλού στη Θεσσαλία ή και σε άλλες περιοχές.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Ανδρούδης, Π. 2007. «Ο ναός της Κοίμησης της Θεοτόκου στην Επισκοπή Άνω Βόλου και ο εντοιχισμένος γλυπτός του διάκοσμος», *ΔΧΑΕ* 28, 85-98
- Ανδρούδης, Π. 2012. «Βυζαντινά γλυπτά από το καθολικό της μονής του Αγίου Λαυρεντίου στο Πήλιο», στο: Μαζαράκης Αινιάν Αλ., επιμ., *Αρχαιολογικό έργο στη Θεσσαλία και Στερεά Ελλάδα 4, Πρακτικά επιστημονικής συνάντησης, Βόλος, 15.3-18.3.2012*, τόμ. Ι: Θεσσαλία, Βόλος 457-468
- Βαραλής, Ι.Δ. 2005. « Βυζαντινό θωράκιο στην Πορταριά του Πηλίου», *ΑΘΜ* 14, 251-262
- Γιαννόπουλος, Ν.Ι. 1935. « Η επί του Πηλίου Μονή του Αγίου Λαυρεντίου », *ΕΕΒΣ* 11, 385-408
- Λεωνιδοπούλου-Στυλιανού, Ρ. 1977-1979. «Παρατηρήσεις στο μοναστήρι του Αγίου Λαυρεντίου Πηλίου», *ΔΧΑΕ* 9, 223-248
- Μαμαλούκος, Στ. 2005. «Η ναοδομία στη Μαγνησία κατά τη μέση και την ύστερη βυζαντινή περίοδο», *Βυζαντινά* 25, 176-232
- Μαμαλούκος, Στ. 2006. «Η αρχική μορφή του καθολικού της μονής Αγίου Λαυρεντίου στο Πήλιο», στο: *Δώρον. Τιμητικός τόμος στον καθηγητή Νίκο Νικονάνο*, Θεσσαλονίκη, 69-78
- Μπούρας, Χ. 2001. *Βυζαντινή και μεταβυζαντινή αρχιτεκτονική στην Ελλάδα*, Αθήνα
- Μπούρας, Χ., Μπούρα Λ. 2002. *Η ελλαδική ναοδομία κατά τον 12ο αιώνα*, Αθήνα
- Νικονάνος, Ν. 1979. *Βυζαντινοί ναοί της Θεσσαλίας από το 10ο αιώνα ως την κατάκτηση της περιοχής από τους Τούρκους το 1393. Συμβολή στη βυζαντινή αρχιτεκτονική*, Αθήναι
- Νικονάνος, Ν. 1991. «Παρατηρήσεις στην αρχιτεκτονική των βυζαντινών εκκλησιών της Μαγνησίας», *ΘεσσΗμ* 19, 3-14
- Ορλάνδος, Α. 1935. « Ο παρά την Άμφισσαν ναός του Σωτήρος», *ΑΒΜΕ* 1, 181-190
- Ορλάνδος, Α. 1936. « Η παρά την Άρταν μονή των Βλαχερνών», *ΑΒΜΕ* 2, 3-50
- Ορλάνδος, Α. 1939-1940. «Βυζαντινά γλυπτά του Μουσείου Θηβών», *ΑΒΜΕ* 5, 119-147

Παζαράς, Θ. 1988. *Ανάγλυφες σαρκοφάγοι και επιτάφιας πλάκες της μέσης και ύστερης βυζαντινής περιόδου στην Ελλάδα*, Αθήνα

Παπαθανασίου, Α.Δ. 2006. *Το χρονικό του Αγίου Λαυρεντίου, 14^{ος} -19^{ος} αιώνες*, Αθήνα

Σκλάβου-Μαυροειδή, Μ. 1999. *Γλυπτά του Βυζαντινού Μουσείου Αθηνών. Κατάλογος*, Αθήνα

Χατζηγιάνης, Μ. 1992. « Συμπληρωματικές παρατηρήσεις στον βυζαντινό ναό του Αγίου Λαυρεντίου στο Πήλιο», *ΘεσΣΗμ* 21, 49-80

Pazaras, Th. 1987. «Reliefs of a Sculpture Workshop Operating in Thessaly and Macedonia at the End of the 13th and Beginning of the 14th Century», στο: *L'art de Thessalonique et des pays balkaniques et les courants spirituels au XIVe siècle, Recueil des rapports du IVe colloque Serbo-grec, Belgrade 1985*, Belgrade, 159-182

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

	Σελ.
Εισαγωγή.....	1
Βιβλιογραφία.....	2
I. Αρχιτεκτονική.....	5
1. Τοιχοποιία.....	8
2. Θολοδομία	13
3. Μεταγενέστερες φάσεις.....	14
II. Επιγραφές.....	15
III. Χρονολογία.....	17
Συμπεράσματα.....	18
Παράρτημα: Ο γλυπτός διάκοσμος του καθολικού της μονής του Αγίου Λαυρεντίου	
Εικόνες	

ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ

Ο ναός σήμερα είναι μία ιδιόμορφη τρουλλαία τρίκλιτη βασιλική με ευρύ διώροφο νάρθηκα¹(εικ. 1). Η ακριβής χρονολόγησή του είναι δύσκολη, καθώς ο ναός έχει υποστεί πολλές αλλαγές και προσθήκες, με αποτέλεσμα να έχει αλλοιωθεί η αρχική του ανωδομή, η εσωτερική διαρρύθμιση και οι εξωτερικές του προσόψεις. Παρά τις αλλοιώσεις αυτές όμως είναι εφικτό να γίνουν ορισμένες παρατηρήσεις ως προς την αρχική του μορφή, καθώς έχουν διατηρηθεί ικανά τμήματα του ναού από την αρχική του φάση. Μελετώντας τα διατηρηθέντα τμήματα του αρχικού ναού, μπορούμε να συμπεράνουμε ότι ο ναός στην αρχική του φάση ήταν σύνθετος τετρακίονιος, σταυροειδής εγγεγραμμένος (εικ. 2).

Ο αρχικός ναός ανήκε στον τύπο του σύνθετου σταυροειδούς εγγεγραμμένου ναού. Το σταυρικό τετράγωνο αποτελείται από εννιά διαμερίσματα για τον κυρίως ναό και από άλλα τρία για το ιερό βήμα. Οι κόγχες του ιερού είναι τρίπλευρες εξωτερικά και ημικυκλικές εσωτερικά. Το διακονικό ήταν απομονωμένο από τον κυρίως ναό με τοίχο. Το κεντρικό διαμέρισμα του ναού ήταν το μεγαλύτερο σε διαστάσεις, όπως συνηθίζεται στους σταυροειδείς εγγεγραμμένους ναούς. Τέλος, ο αρχικός νάρθηκας του ναού δεν είναι ξεκάθαρο αν ήταν ενιαίος με τον κυρίως ναό ή αν χωριζόταν με τοίχο.

Ο τύπος του σταυροειδούς εγγεγραμμένου εμφανίστηκε ως μία προσπάθεια συνδυασμού του τύπου του ελεύθερου σταυρού με τη βασιλική. Ο εγγεγραμμένος σταυρός δεν είναι εύκολα διακριτός στο εσωτερικό του ναού, όσο στο εξωτερικό του, καθώς οι καμάρες των σκελών του σταυρού στεγάζονταν σε μεγαλύτερο ύψος από ό,τι τα γωνιακά διαμερίσματα. Αν και ο τύπος αυτός συναντάται κυρίως στην Κωνσταντινούπολη, στον ελλαδικό χώρο εμφανίστηκε με την Παναγία του Οσίου Λουκά². Η εκκλησία αυτή αποτέλεσε πρότυπο για τη ναοδομία σε πολλές περιοχές του ελλαδικού χώρου³. Πρέπει να αναφέρω ότι σε αντίθεση με τους υπόλοιπους σύνθετους τετρακίονιους σταυροειδείς εγγεγραμμένους του ελλαδικού χώρου, η Παναγία του Οσίου Λουκά έχει τις ψηλές διαστάσεις των κωνσταντινουπολίτικων ναών, σε αντίθεση με τους υπόλοιπους σύνθετους σταυροειδείς εγγεγραμμένους, οι οποίοι μόνο τυπολογικά ακολουθούν τη σχολή της Κωνσταντινούπολης, καθώς στην τοιχοποιία, τις αναλογίες και τη θολοδομία ακολουθούν την λεγόμενη Ελλαδική «σχολή». Αν και ο απλός σταυροειδής εγγεγραμμένος επικράτησε στον ελλαδικό χώρο, ο σύνθετος τετρακίονιος σταυροειδής εγγεγραμμένος αριθμεί λιγότερα μνημεία και αυτά κυρίως στην Αθήνα και στην Πελοπόννησο. Στη Θεσσαλία έχουμε μόνο δύο

¹ Μαμαλούκος 2005, 185.

² Για την Παναγία του Οσίου Λουκά, βλ. Μπούρας, Μπούρα 2002, 346.

³ Μπούρας, Μπούρα 2002, 347 – 348.

γνωστά δείγματα αυτού του τύπου, την Αγία Τριάδα στις Νήες Σούρπης και τον Άγιο Λαυρέντιο Πηλίου⁴.

Σύμφωνα με τον Μαμαλούκο, ο ναός ήταν μεγάλων διαστάσεων περίπου 9,30 x 15,30 μ.⁵ Το διακονικό θεωρεί ότι ήταν εξαρχής απομονωμένο, καθώς χωριζόταν από τον κυρίως ναό με τοίχο και επικοινωνούσε με το ιερό βήμα μέσω στενής διόδου, δημιουργώντας έτσι ένα είδος κλειστού σκευοφυλακίου⁶. Την άποψη αυτή τη στηρίζει στο ότι ο τοίχος, που χωρίζει το διακονικό από τον κυρίως ναό, δεν παρουσιάζει ρωγμές στις γωνίες του με τους πλάγιους τοίχους και τη θολοδομία του χώρου⁷. Στο δυτικό τοίχο του διακονικού υπάρχει ένα αψίδωμα (εικ. 3) προς τον κυρίως ναό μήκους 44 εκ., πλάτους 45 εκ. και ύψους 66 εκ., το οποίο λειτουργούσε ως ένα είδος προσκνηταρίου⁸. Οι κόγχες του ιερού είναι τρίπλευρες εξωτερικά και ημικυκλικές εσωτερικά. Οι κόγχες έχουν μικρή διαφορά ύψους μεταξύ τους και φαίνεται ότι κτίστηκαν με αυτόν τον τρόπο από την αρχική φάση του κτιρίου⁹(εικ. 4).

Δεν είναι εμφανές αν ο αρχικός νάρθηκας ήταν ανοιχτού ή κλειστού τύπου. Η Λεωνιδοπούλου-Στυλιανού υποστηρίζει στη δημοσίευσή της, ότι είναι δυνατόν να διαπιστωθεί η ύπαρξη ανοιχτού νάρθηκα από δύο τόξα της τοξοστοιχίας του που διακρίνονται σήμερα εντοιχισμένα στο πάχος του διαχωριστικού τοίχου¹⁰. Συμπληρώνει επίσης ότι σε μία δεύτερη οικοδομική φάση, ο δυτικός τοίχος του ναού κατεδαφίστηκε, κλείστηκε με τοίχο ο ανοιχτός νάρθηκας και δύο από τους κίονες, που κρατούσαν την τοξοστοιχία του, μετακινήθηκαν στο εσωτερικό του ναού¹¹. Η οικοδομική αυτή φάση, συμπληρώνει, ήταν σχεδόν σύγχρονη με την αρχική, καθώς τα αρχικά τμήματα της τοιχοποιίας του νάρθηκα που έχουν σωθεί δεν διαφέρουν με την αρχική τοιχοποιία του κυρίως ναού¹². Ο Μαμαλούκος, αντίθετα, υποστηρίζει ότι ο αρχικός νάρθηκας ήταν ενοποιημένος με τον κυρίως ναό. Την άποψη αυτή τη στηρίζει αφενός στο ότι οι κίονες, που υποτίθεται μεταφέρθηκαν στο εσωτερικό του ναού, είναι ίδιων αναλογιών με τους προϋπάρχοντες και άρα δε θα μπορούσαν να είναι σε κάποια στοά, και αφετέρου στην περίπτωση επιμήκυνσης του κυρίως ναού με την προσθήκη ενός ακόμα ζεύγους κιόνων¹³, όπως στην Παναγία Ελεούσα στη Σουβάλα (εικ. 5), σύμφωνα με τον Μπούρα¹⁴.

⁴ Για την Αγία Τριάδα στις Νήες Σούρπης, βλ. Μπούρας 2002, 348.

⁵ Μαμαλούκος 2005, 185.

⁶ Μαμαλούκος 2006, 74.

⁷ Μαμαλούκος 2006, 69-70.

⁸ Μαμαλούκος 2006, 74.

⁹ Μαμαλούκος 2006, 72.

¹⁰ Λεωνιδοπούλου-Στυλιανού 1977- 1979, 233.

¹¹ Στο ίδιο.

¹² Στο ίδιο.

¹³ Μαμαλούκος 2006, 74.

¹⁴ Μπούρας, Μπούρα 2002, 349.

Ο Χατζηγιάννης θεωρεί ότι ο νάρθηκας του αρχικού ναού έφτανε μέχρι τη μέση του σημερινού νάρθηκα. Αυτό το βασίζει στην τοιχοποιία, η οποία είναι ενιαία και συνεχής και έτσι ο νάρθηκας θεωρεί ότι είναι σύγχρονος του κυρίως ναού¹⁵. Το κατώφλι που βρίσκεται ανάμεσα στο δυτικό ζεύγος κιόνων δεν είναι στην αρχική του θέση, καθώς είναι ακριβώς στην άκρη του κίονα και, αν ήταν αρχικό, η θύρα θα ήταν έκκεντρη (εικ. 6). Ο Γιαννόπουλος υποστήριξε, λανθασμένα, ότι αυτό το κομμάτι από ντόπιο πωρόλιθο είναι η βάση του αρχικού τέμπλου, καθώς φαίνονται οι οπές όπου έμπαιναν οι κιονίσκοι και τα θωράκια¹⁶. Όπως προανέφερα, η μακρόστενη αυτή πλάκα από πωρόλιθο αποτελούσε κατώφλι θύρας, καθώς σώζονται οι βαθύνσεις για τους στροφείς της θύρας.

¹⁵ Χατζηγιάννης 1992, 60.

¹⁶ Γιαννόπουλος 1935, 392.

1. ΤΟΙΧΟΠΟΙΑ

Η τοιχοποιία της αρχικής φάσης έχει διχάσει και αυτή με τη σειρά της τους μελετητές. Το σίγουρο είναι ότι δεν μπορούμε να έχουμε ασφαλή συμπεράσματα, αλλά πρέπει να περιοριστούμε μόνο σε υποθέσεις, καθώς ο ναός έχει υποστεί αρκετές αλλοιώσεις. Το μεγαλύτερο μέρος του ανατολικού τοίχου είναι αρχικό, όπως επίσης η κρηπίδα, τα δομικά τόξα των πλάγιων πλευρών που σώζονται από την αρχική φάση ως τη στέγη, μερικά τμήματα κοντά στα τόξα και μεγάλο μέρος της ανατολικής πλευράς των μακρών τοίχων ως τη στέγη (εικ. 7). Το σύστημα που παρατηρούμε στις μακρές πλευρές είναι το ελεύθερο πλινθοπερίκλειστο με μικρά κομμάτια τούβλων στηληδόν στους κάθετους αρμούς (εικ. 8). Οι λίθοι της τοιχοποιίας είναι πελεκημένοι, αποδεικνύοντας ότι η τοιχοποιία έγινε με φροντίδα. Το σύστημα αυτό της τοιχοποιίας συναντάται πολύ συχνά σε ναούς της ελλαδικής «σχολής», όπως αναφέρει και ο Μπούρας, συνήθως σε κάποια επιμέρους τμήματα του ναού και όχι σε ολόκληρο το ναό¹⁷. Το ίδιο συμβαίνει και στον Άγιο Λαυρέντιο, καθώς η τοιχοποιία της ανατολικής πλευράς ακολουθεί το επιμελές πλινθοπερίκλειστο σύστημα (εικ. 9). Το πάχος των τούβλων της αρχικής τοιχοποιίας είναι από 1,7 εκ. έως 2 εκ., ενώ της μεταγενέστερης είναι μεγαλύτερα, όμως ο τεχνίτης της εποχής της Τουρκοκρατίας προσπάθησε να προσεγγίσει όσο μπορούσε καλύτερα την αρχική τοιχοποιία του ναού.

Η τοιχοποιία του ναού παρουσιάζει ομοιότητες με το ναό του Αγίου Νικολάου στα Κανάλια Μαγνησίας και με το ναό της Αγίας Τριάδας στις Νήες της Σούρπης Μαγνησίας. Συγκεκριμένα, τα μικρά κομμάτια τούβλων που συναντάμε στηληδόν στους κάθετους αρμούς του Αγίου Λαυρεντίου, εντοπίζονται και στην τοιχοποιία της Αγίας Τριάδας και σε ορισμένα τμήματα της τοιχοποιίας του Αγίου Νικολάου. Επιπλέον, η τοιχοποιία του ανατολικού τοίχου του Αγίου Λαυρεντίου είναι ίδια με την τοιχοποιία του Αγίου Νικολάου, καθώς αποτελούνται από ελεύθερο πλινθοπερίκλειστο με κάθετους πλίνθους να χωρίζουν τους αρμούς (εικ. 10). Αντίθετα, στην Αγία Τριάδα παρατηρούμε την ίδια τοιχοποιία με τα μικρά κομμάτια τούβλων στηληδόν σε όλο το μέρος του τοίχου που σώζεται (εικ. 11). Οι μικρές διαφορές που εντοπίζονται, περιορίζονται στο μέγεθος των λαξευμένων πωρόλιθων. Συγκεκριμένα, στον Άγιο Νικόλαο οι λαξευμένοι πωρόλιθοι είναι μεγαλύτεροι σε μήκος από τους αντίστοιχους του Αγίου Λαυρεντίου, ενώ στην Αγία Τριάδα οι πωρόλιθοι που έχουν χρησιμοποιηθεί δεν είναι τόσο ορθογωνισμένοι.

Κάτω από τον κοσμήτη, που διατρέχει τα παράθυρα των κογχών και της οδοντωτής ταινίας, η τοιχοποιία γίνεται με αμελώς λαξευμένους, μεγάλου μεγέθους, πράσινους τοπικούς λίθους, οι οποίοι εναλλάσσονται με λαξευτούς πωρόλιθους και πλίνθους κατά το πλινθοπερίκλειστο σύστημα (εικ. 12). Από τις κόγχες του ιερού αρχικές είναι οι κόγχες της προθέσεως και του διακονικού με λαξευτούς λίθους μόνο

¹⁷ Μπούρας, Μπούρα 2002, 457-458.

στις γωνίες (εικ. 13). Η κεντρική κόγχη με τη λαξευτή τοιχοποιία είναι ανακατασκευή και θα πρέπει αρχικά να είχε τη μορφή των παραβημάτων, δηλαδή να ήταν κτισμένη με πλινθοπερίκλειστο και οι γωνίες με λαξευτή τοιχοποιία. Η αψίδα ως έχει σήμερα δεν αποτελεί μέρος της αρχικής φάσης του ναού, όπως υποστηρίζει ο Παπαθανασίου¹⁸, καθώς με μια προσεκτική εξέταση των σημείων όπου ακουμπούν οι πλευρές της κεντρικής κόγχης πάνω στον ανατολικό τοίχο παρατηρούμε ότι οι παρόλιθοι δεν είναι στο ίδιο επίπεδο με το πλινθοπερίκλειστο, όπως στις άλλες δύο κόγχες, αλλά έχουν μία οδοντωτή διάταξη άλλοτε ακουμπώντας πάνω στον παρόλιθο του τοίχου και άλλοτε εισχωρώντας στο σημείο όπου βρισκόταν μία κάθετη πλίνθος (εικ. 14). Στις πλάγιες πλευρές κυριαρχούν οι πράσινοι τοπικοί λίθοι, τοποθετημένοι ως γωνιόλιθοι.

Οι παραστάδες των δύο μακρών πλευρών που καταλήγουν σε τόξα αποτελούν σύνηθες χαρακτηριστικό των «ηπειρωτικών» οκταγωνικών¹⁹ ναών και των σταυρεπίστεγων. Το συναντάμε πιο σπάνια σε σύνθετους σταυροειδείς εγγεγραμμένους είτε σε τρεις πλευρές, είτε σε δύο, είτε σε μία μόνο πλευρά. Παραδείγματα τέτοιων ναών είναι η Παναγία του Οσίου Λουκά στη Φωκίδα (εικ. 15), η Μεταμόρφωση του Σωτήρος στην Αμφισσα (εικ. 16), η λιτή της Μονής Σαγματά στη Βοιωτία²⁰, το καθολικό της Μονής Καισαριανής²¹ (εικ. 17) και η Παναγία Ελεούσα στη Σουβάλα Φωκίδας²² (εικ. 5). Το πρώτο παράδειγμα παραστάδων που απολήγουν σε τόξο εμφανίστηκε στην Παναγία του Οσίου Λουκά και μετά στο καθολικό της ομώνυμης μονής, και ύστερα καθιερώθηκε στους οκταγωνικούς ναούς²³. Η διαμόρφωση αυτή των παραστάδων σε τόξο εξυπηρετεί στην πλαστικότητα των όψεων και συνήθως εξωτερικεύει τη δομή του κτιρίου²⁴. Αυτό βέβαια δεν ισχύει στον Άγιο Λαυρέντιο, καθώς το κλειδί των τόξων βρίσκεται 55 εκ. περίπου χαμηλότερα από εκείνο του θόλου του ιερού βήματος, αποδεικνύοντας έτσι ότι τα δομικά τόξα δεν αντιστοιχούσαν στους θόλους που κάλυπταν την εγκάρσια κεραία του σταυρού²⁵. Το νότιο τόξο (εικ. 18) είναι πάρινο, διπλό. Αποτελείται δηλαδή και από τούβλα και από θολίτες. Το εσωτερικό τόξο είναι διαμορφωμένο από λαξευτούς θολίτες, ενώ το εξωτερικό τόξο αποτελείται από διαδοχικά βεργία και σκοτίες. Τέλος, περιβάλλεται το τόξο από μία ταινία δισέφυλλον, για την οποία θα γίνει λόγος στη συνέχεια. Το βόρειο τόξο (εικ. 19) είναι επίσης διπλό, με το εσωτερικό να αποτελείται από πάρινους λαξευτούς θολίτες και το

¹⁸ Παπαθανασίου 2006, 30, 105.

¹⁹ Μπούρας, Μπούρα 2002, 398.

²⁰ Για τη Μονή Σαγματά, βλ. Μπούρας, Μπούρα 2002, 399.

²¹ Για το καθολικό της Μονής Σαγματά, βλ. Μπούρας, Μπούρα 2002, 159-162, 388.

²² Για την Παναγία Ελεούσα στη Σουβάλα, βλ. Μπούρας, Μπούρα 2002, 299-303.

²³ Μπούρας, Μπούρα 2002, 398.

²⁴ Στο ίδιο.

²⁵ Μαμαλούκος 2006, 74.

εξωτερικό να είναι πλίνθινο²⁶. Περιβάλλεται και αυτό το τόξο από διακοσμητική ταινία, η οποία θα αναλυθεί και αυτή στη συνέχεια.

Ο ναός είναι κτισμένος πάνω σε κρηπίδα²⁷ (εικ. 20) από μεγάλους, πράσινους, τοπικούς λίθους. Η κρηπίδα εδραιώνεται τον 12^ο αιώνα και εξυπηρετεί στη διάρθρωση του κτιρίου σε βάση, κορμό και επίστεψη²⁸. Δεν είναι σε όλο το μήκος της στο ίδιο ύψος, προφανώς γιατί ακολουθούσε την κλίση του εδάφους. Στην ανατολική πλευρά παρατηρούμε τη συνήθη διάρθρωση με τον κοσμήτη στην ποδιά των παραθύρων της κόγχης²⁹ (εικ. 4). Μπορούμε να παρατηρήσουμε σ' αυτήν την περίπτωση ένα διαχωρισμό στην τοιχοποιία, καθώς κάτω από τον κοσμήτη υπάρχουν μεγάλοι, λαξευτοί λίθοι, όπως προαναφέραμε, και πάνω από τον κοσμήτη επιμελημένο πλινθοπερίκλειστο. Παρατηρούμε ότι στον Άγιο Λαυρέντιο ο κοσμήτης της ανατολικής όψης καταλαμβάνει όλη την πλευρά και όχι μόνο τις κόγχες. Επίσης τονίζεται από την παράλληλη οδοντωτή ταινία που βρίσκεται στο κάτω όριό του, όπως συνηθίζονταν³⁰. Παρατηρούμε επίσης ότι στις παραστάδες των μακρών πλευρών υπάρχουν κοσμήτες στις γενέσεις των τόξων, δημιουργώντας έτσι την εντύπωση επικράνων (εικ. 18), όπως στο καθολικό της Μονής Καισαριανής, στον Άγιο Νικόλαο στα Καμπιά, στη Μεταμόρφωση της Άμφισσας, στη λιτή της Μονής Σαγματά και στην Αγία Σοφία Μονεμβασιάς³¹. Στο ναό του Αγίου Λαυρεντίου έχουμε κοσμήτη και στο μέσο του τυμπάνου των δομικών τόξων (εικ.18). Συγκρίνοντας το ίδιο στοιχείο με το ναό της Μεταμόρφωσης στην Άμφισσα (εικ. 16), όπου υπάρχει κοσμήτης κάτω από το παράθυρο ανάμεσα στις παραστάδες της βόρειας πλευράς, θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι και στον Άγιο Λαυρέντιο ο κοσμήτης αυτός αποτελούσε την ποδιά των αρχικών παραθύρων που βρίσκονταν κάτω από τα τόξα, που δεν έχουν σωθεί. Στην περίπτωση και αυτού του κοσμήτη παρατηρούμε ότι ενισχύεται με οδοντωτή ταινία στο κάτω όριό του. Η οδοντωτή ταινία διατρέχει ολόκληρο το ναό (εικ. 7). Η διαφορά ύψους που παρατηρούμε, υποθέτουμε ότι είναι αποτέλεσμα της προσπάθειας του αρχιτέκτονα να ακολουθήσει τον οριζόντιο άξονα, προσαρμόζοντας την οδοντωτή ταινία στην κλίση του εδάφους. Διαφορές παρατηρούμε και στην ποιότητα του κονιάματος της οδοντωτής ταινίας της αρχικής φάσης, το οποίο είναι καλύτερο, με εκείνο της μεταγενέστερης φάσης (εικ. 21). Η μεγαλύτερη διαφορά όμως είναι στο πάχος των τούβλων, που όπως προαναφέραμε, τα τούβλα της μεταγενέστερης φάσης είναι μεγαλύτερα σε πάχος.

²⁶ Μαμαλούκος 2006, 73.

²⁷ Ο όρος ευθυντηρία μπορεί να είναι καταλληλότερος, καθώς είναι χαμηλή βλ. Μπούρας, Μπούρα 2002, 387.

²⁸ Μπούρας, Μπούρα 2002, 382.

²⁹ Στο ίδιο.

³⁰ Μπούρας, Μπούρα 2002, 388.

³¹ Στο ίδιο.

Αν και στη σημερινή κατάσταση ο ναός έχει σ' όλες τις πλευρές ένθετα σπόλια από μαρμάρινα γλυπτά, σε γενικές γραμμές δεν έχει πλούσια κεραμοπλαστική διακόσμηση. Ο Χατζηγιάννης στη μελέτη του κάνει εκτενή ανάλυση των κεραμοπλαστικών κοσμημάτων³². Το βόρειο τόξο, όπως προαναφέρθηκε, περιβάλλεται από μια διακοσμητική ταινία με έγκοπτες πλίνθους σχήματος S, σιγμοειδή (εικ. 22), ενώ στην αρχή του τόξου υπάρχουν τμήματα οδοντωτών ταινιών³³ (εικ. 23). Το νότιο τόξο περιβάλλεται από μία διακοσμητική ταινία με γωνιώδη δισέψιλον (εικ. 24). Οι δύο σειρές δισέψιλον, που υπάρχουν στο νότιο αέτωμα της εγκάρσιας καμάρας μέσα σε πλαίσιο (εικ. 25), ήταν απλά περίσσειμα των υλικών και δεν χρειάζεται περαιτέρω ανάλυση³⁴. Σύμφωνα με τον Χατζηγιάννη τέτοιου είδους ταινίες είναι άγνωστες πριν από τον 13^ο αιώνα και τις συναντάμε για πρώτη φορά στο Δεσποτάτο της Ηπείρου³⁵, από όπου διαδόθηκαν και στη Θεσσαλία. Στη Θεσσαλία συναντάμε τρία ακόμη μνημεία με τέτοιου είδους διακοσμητική ζώνη, τον Άγιο Νικόλαο στα Κανάλια, την Κοίμηση του Μεγαλόβρυσου της Αγιάς και την Επισκοπή του Άνω Βόλου³⁶. Ο Χατζηγιάννης προσθέτει ότι γωνιώδη δισέψιλον, όπως του Αγίου Λαυρεντίου, συναντώνται σε τέσσερα άλλα μνημεία, στην Επισκοπή του Άνω Βόλου, στον Παντοκράτορα της Βόνιτσας, στον Άγιο Βασίλειο του Πανυπερίου και στην Αγία Θεοδώρα της Άρτας³⁷. Η διακοσμητική ταινία γύρω από τόξο με σιγμοειδείς πλίνθους και κυκλικό πλινθίο ανάμεσά τους συναντάται σε άλλα τρία μνημεία, στη Βλαχέρνα της Άρτας, στην Κάτω Παναγιά της Άρτας και στην Παναγιά του Μεγαλόβρυσου³⁸. Επομένως, εκτός από τους ναούς της Θεσσαλίας που σύμφωνα με τον Νικονάνο τοποθετούνται στον 12^ο ή τον 13^ο αιώνα³⁹, οι εκκλησίες της Ηπείρου είναι κτίσματα του Δεσποτάτου της Ηπείρου κατά τον 13^ο αιώνα⁴⁰.

Αξίζει να σημειωθεί ότι τα δισέψιλον του Αγίου Λαυρεντίου είναι ακριβώς ίδια με τα δισέψιλον που έχουν χρησιμοποιηθεί στον κεραμοπλαστικό διάκοσμο του ναού της Κοιμήσεως της Θεοτόκου στο λόφο της Επισκοπής Άνω Βόλου τόσο στο τύμπανο του δίλοβου παραθύρου της αψίδας, όσο και στο πλαίσιο του μονόλοβου φραγμένου παραθύρου του διακονικού (εικ. 26). Πρόκειται για γωνιώδη δισέψιλον, λεπτά σε πλάτος και μικρά σε διαστάσεις, σε σχέση με τα δισέψιλον που γνωρίζουμε, λόγω χάρη, από ναούς της Πελοποννήσου.

³² Χατζηγιάννης 1992, 60-67.

³³ Χατζηγιάννης 1992, 61.

³⁴ Ο Χατζηγιάννης τα θεωρεί μεμονωμένα τρισέψιλον, ενώ με μία προσεκτική εξέταση του σημείου μπορούμε να δούμε ότι είναι ένα δισέψιλον και ένα έψιλον από κάτω. βλ. Χατζηγιάννης 1992, 63-64.

³⁵ Χατζηγιάννης 1992, 61.

³⁶ Χατζηγιάννης 1992, 62.

³⁷ Χατζηγιάννης 1992, 63.

³⁸ Χατζηγιάννης 1992, 64.

³⁹ Νικονάνος 1979, Παναγιά στο Μεγαλόβρυσο Αγιάς 40-42, Άγιος Νικόλαος στα Κανάλια 49.

⁴⁰ Ορλάνδος 1936, 17,19,79.

Τα αρχικά παράθυρα του ναού δεν μας σώζονται και τα παράθυρα των κογχών έχουν δεχθεί αλλοιώσεις. Μπορούμε να υποθέσουμε όμως ότι το παράθυρο της κεντρικής κόγχης του ιερού ήταν τρίλοβο (εικ. 27α) και τα παράθυρα των παραβημάτων δίλοβα⁴¹ (εικ. 27β). Ανήκουν στην κατηγορία των ομαδοποιημένων ανοιγμάτων, τα οποία χαρακτηρίζονται από το ημικυκλικό τόξο που σχηματίζεται πάνω από τα δύο ή τρία τοξύλλια του παραθύρου και σε μικρή προχώρηση σε σχέση με την επιφάνειά τους⁴². Τα τοξωτά πλαίσια είναι κατασκευασμένα από πωρόλιθο, με το εξωτερικό τμήμα σε μορφή ελαφρά λοξότμητου κοσμήτη (εικ. 28). Η διακόσμηση των τυμπάνων των τόξων πιθανότατα ήταν οι επάλληλες αντίωτες γωνίες, όπως διατηρούνται σ'ένα τμήμα στο παράθυρο της προθέσεως⁴³ (εικ. 29) και όπως σώζονται στα παράθυρα του Αγίου Νικολάου στα Κανάλια (εικ. 30). Στο παράθυρο του διακονικού διακρίνονται μέσα στο κονίαμα, να διατρέχουν εσωτερικά το τύμπανο, γωνιώδη δισέψιλον (εικ. 31) και όχι σιγμοειδείς πλίνθοι, όπως έχει υποστηριχθεί⁴⁴.

⁴¹ Μαμαλούκος 2006, 75.

⁴² Μπούρας, Μπούρα 2002, 419.

⁴³ Μαμαλούκος 2006, 75.

⁴⁴ Λεωνιδοπούλου-Στυλιανού 1977-1979, 242, βλ. υποσημείωση 85 και Χατζηγιάνης 1992, 64-65.

2. ΘΟΛΟΔΟΜΙΑ

Από την τομή του ναού (εικ. 32) παρατηρούμε ότι η θολοδομία του στηρίζεται στους πλαϊνούς τοίχους και σε τρία ζεύγη κίωνων. Από τους έξι κίονες, οι πέντε είναι μονολιθικοί, ενώ ο νοτιοδυτικός είναι κατασκευής της εποχής της Τουρκοκρατίας και έχει ως κιονόκρανο μία βάση κίονα (εικ. 33). Οι υπόλοιποι κίονες είναι συλήματα από την ευρύτερη περιοχή, με τα τέσσερα από τα πέντε κιονόκρανα να είναι παλαιοχριστιανικά (εικ. 34) και ένα, πιθανότατα του κεντρικού κίονα της βόρειας πλευράς, αρχικό (εικ. 35). Ο Νικονάνος⁴⁵ έχει την ίδια άποψη με τη Λεωνιδοπούλου-Στυλιανού⁴⁶ για την κάλυψη των χώρων του ναού. Θεωρούν ότι η κάλυψη δεν γινόταν με ημισφαιρικούς θόλους, όπως σώζεται σήμερα, αλλά με σταυροθόλια. Ο Μαμαλούκος θεωρεί ότι το ιερό, τα τέσσερα σκέλη του σταυρού και τα πλάγια διαμερίσματα του νάρθηκα καλύπτονταν με ημικυλινδρικές καμάρες. Ο κεντρικός χώρος καλυπτόταν με τρούλο και ότι τα γωνιακά διαμερίσματα καλύπτονταν με σταυροθόλια ή φουρνικά⁴⁷.

Σχετικά με τη μορφή της αρχικής στέγης, καθώς και του αρχικού τρούλου δεν έχει διασωθεί κανένα απολύτως στοιχείο. Μπορούμε όμως να υποθέσουμε ότι ο τρούλος θα είχε τη μορφή των τρούλων της λεγόμενης Ελλαδικής «σχολής», καθώς ο ναός ακολουθεί σε μεγάλο βαθμό τα χαρακτηριστικά της «σχολής» αυτής. Ο Μαμαλούκος υποστηρίζει ότι η αρχική στέγη του ναού δεν πρέπει να διέφερε πολύ από τη σημερινή στέγη, δηλαδή καλυπτόταν με δίρριχτη στέγη σε σταυροειδή διάταξη (εικ. 36). Τη θεωρία του αυτή τη βασίζει στο ύψος των σωζόμενων πλαγίων τοίχων του ιερού και στο ύψος των σωζόμενων αρχικών θόλων του ιερού. Υποστηρίζει επίσης την πιθανότητα το ανατολικό αέτωμα να ήταν αποτετμημένο εξ αρχής, καθώς συναντάται στην υστεροβυζαντινή αρχιτεκτονική σπανιότατα⁴⁸. Μια τέτοια στέγη, όμως, δεν θα αναδείκνυε τον σταυρικό τύπο του ναού και θα έδινε περισσότερο ύψος στις στέγες των γωνιακών διαμερισμάτων, που δεν είναι σύνηθες στους ναούς της κεντρικής και νότιας Ελλάδας. Κατά τη γνώμη μου αρχικά θα υπήρχε μια κλιμάκωση των στεγών όπως, για παράδειγμα, στην αρχική φάση της

⁴⁵ Νικονάνος 1991, 9.

⁴⁶ Λεωνιδοπούλου-Στυλιανού 1977-1979, 232.

⁴⁷ Μαμαλούκος 2006, 74.

⁴⁸ Μαμαλούκος 2006, 75.

Μονής Αρίας στο Ναύπλιο ή στην Κοίμηση του Μέρμπακα (Αγία Τριάδα) Αργολίδας⁴⁹, όπου εξίσου οι πλάγιες αψίδες είναι αρκετά ψηλές.

3. ΜΕΤΑΓΕΝΕΣΤΕΡΕΣ ΦΑΣΕΙΣ

Σύμφωνα με τον Χατζηγιάννη η δεύτερη φάση έγινε το 1551, σύμφωνα με την επιγραφή που βρίσκεται σε πόρινη πλάκα με ανάγλυφο σταυρό πάνω από τη θύρα της βόρειας πλευράς, κατά την οποία: γκρεμίστηκε ο δυτικός τοίχος του κυρίως ναού, οι δύο δυτικοί κίονες που βλέπουμε σήμερα πήραν τη θέση του και ο δυτικός τοίχος πήρε τη θέση που έχει σήμερα. Βέβαια η παρουσία σιδεριών στον τοίχο, κατοφλιού στην πόρτα και κόγχης πάνω από το ανώφλι της θύρας δηλώνουν, ότι κάποτε αυτός ο τοίχος ήταν εξωτερικός τοίχος ναού. Σ' αυτή τη φάση κτίστηκαν ξανά οι θόλοι του ναού και καλύφθηκαν όλα τα διαμερίσματα με φουρνικά. Επιπλέον κλείστηκαν με τοιχοποιία οι θύρες στα δομικά τόξα, ανοίχθηκαν οι σημερινές στα άκρα του ναού και στεγάστηκε ο ναός με ενιαία δίρριχτη στέγη⁵⁰. Υποθέτουμε ότι τότε τοποθετήθηκε και το δάπεδο που διατηρείται μέχρι σήμερα (εικ. 37). Ο Χατζηγιάννης συμφωνεί με τη Λεωνιδοπούλου-Στυλιανού, η οποία αναφέρει επιπλέον ότι δεν μπορούμε να είμαστε σίγουροι για το πότε κλείστηκαν οι θύρες στα τόξα⁵¹.

Η τρίτη φάση έγινε το 1764 σύμφωνα με εντοιχισμένες επιγραφές, κατά τις οποίες προστέθηκε ο σημερινός νάρθηκας⁵². Ο Μαμαλούκος σ' αντίθεση με τον Χατζηγιάννη υποστηρίζει ότι όλες οι μετατροπές, με μία επιφύλαξη στη θολοδομία, έγιναν σε μία φάση, αυτή του 1764⁵³. Τα εντοιχισμένα μαρμάρινα τμήματα που συναντούμε στο ναό, δεν ξέρουμε σε ποια φάση τοποθετήθηκαν στην τοιχοποιία, όμως τα περισσότερα είναι τμήματα του αρχικού μαρμάρινου τέμπλου του ναού⁵⁴. Τέλος, ο τρούλος που βλέπουμε σήμερα, αντικατέστησε το 1968 τον τρούλο της φάσης του 1764, ο οποίος καταστράφηκε μετά από σεισμό.

⁴⁹ Μπούρας, Μπούρα 2002, 331, εικ. 385.

⁵⁰ Χατζηγιάννης 1992, 60.

⁵¹ Λεωνιδοπούλου-Στυλιανού 1977-1979, 233.

⁵² Χατζηγιάννης 1992, 60.

⁵³ Μαμαλούκος 2006, 73.

⁵⁴ Χατζηγιάννης 1992, 71.

ΕΠΙΓΡΑΦΕΣ

Περιμετρικά του ναού υπάρχουν εντοιχισμένες πολλές επιγραφές. Οι περισσότερες είναι μεταβυζαντινές και αναφέρονται στις διαδοχικές ανακαινίσεις που δέχτηκε ο ναός. Μία επιγραφή που βρίσκεται πάνω σε πώρινη πλάκα με ανάγλυφο διπλό σταυρό αναφέρει το έτος 1551, χρονιά κατά την οποία ο Χατζηγιάννης θεωρεί ότι έγινε η δεύτερη φάση του ναού, όπως προανέφερα. Υπάρχει μία ακόμα πώρινη πλάκα με επιγραφή που αναφέρει το έτος 1724, οπότε υποθέτουμε πως έγινε τότε μία ενδιάμεση φάση. Οι υπόλοιπες επιγραφές αναφέρουν το έτος 1764 και ανήκουν στην τελευταία φάση του ναού.

Οι κυριότερες επιγραφές όμως είναι αυτές που σχετίζονται με την ανέγερση του ναού. Μία επιγραφή (εικ. 38) που βρέθηκε στο μετόχι της μονής, που είναι αφιερωμένο στον προφήτη Ηλία αναφέρει την εκ βάθρων ανέγερση του ναού το 1378. Συγκεκριμένα αναφέρει ότι κτίστηκε από τον όσιο Λαυρέντιο με έξοδα του Αλέξιου Κομνηνού⁵⁵. Η επιγραφή αυτή είναι μεταγενέστερη και βασίζεται στις μνήμες των κατοίκων⁵⁶, οπότε μπορούμε να αποκλείσουμε ως αιώνα ανεγέρσεως τον 14^ο⁵⁷. Θα μπορούσε κάλλιστα όμως να έχει γίνει εκείνη την περίοδο μία ανακαίνιση του αρχικού ναού. Συγκεκριμένα αναγράφεται: + *Ἡ θεια καί εἰερά βασιλική καί σταυροπιγιακί μονή τοῦ ἀρχιδιακόνου Λαυρεντίου ἀνηγέρθη ἐκ βάθρων ἐπί τῆς βασιλείας Ἀλέξιοῦ τοῦ Κομ(ν)ηνοῦ δηα συνδρομῆς καί ἐπιστασίας Λαυρέντιου τοῦ Μεγάλου. Ἐστειλεν ὁ εὐσεβέστατος βασιλεύς εἰς τόν ὄσιον χρυσίον καί χρυσόβούλον καί εἰερά σκευη πρός ηκοδομήν τοῦ ναοῦ καί ἐτελειόθη ὁ ναός εἰς τοὺς ,ζωπς´ ἀπό Ἀδάμ, ἀπό δε Χριστοῦ ,ατοη´. Αὕτη ἡ σκήτι τῆς βασιλικῆς μονῆς ἀνηγέρθη ἐπί Λαυρέντιου τοῦ Μεγάλου ἥν δέ ἐπ´ ονόματι τῆς Μεταμορφώσεως τοῦ Χριστοῦ καί τοῦ προφήτου Ἡλίου*⁵⁸. Οι επιγραφές όμως που έχουν μπερδέψει περισσότερο τους μελετητές είναι οι λατινικές. Τρία τμήματα λατινικής επιγραφής βρίσκονται

⁵⁵ Σύμφωνα με τη Λεωνιδοπούλου- Στυλιανού πρόκειται για τον αυτοκράτορα της Τραπεζούντας, όταν στην Κωνσταντινούπολη βασίλευε ο Ιωάννης ο Ε΄. Στο δικό της 1977-1979, 234 υποσημείωση 46.

⁵⁶ Λεωνιδοπούλου- Στυλιανού 1977-1979, 234- 235.

⁵⁷ Ο Παπαθανασίου θεωρεί ότι τότε ανακαινίστηκε ο ναός που είχαν ιδρύσει οι Λατίνοι μοναχοί από το Αμάφι, γεγονός που δεν ισχύει. Βλ. Παπαθανασίου 2006, 36-39.

⁵⁸ Γιαννόπουλος 1935, 395.

εντοιχισμένα στο ναό και ένα βρισκόταν στην αυλή του μοναστηριού (εικ. 39), τώρα όμως αγνοείται η θέση του. Η επιγραφή και με τα τέσσερα κομμάτια λέει: + AD HONO/(R)E(M) S(AN)C(T)I ANDREE APOSTOLI+ D/ E PECUNIA AMALFITAN/ (O)/ RUM+⁵⁹. Αν και υπάρχει η θεωρία ότι είχαν ιδρύσει Λατίνοι μοναχοί ναό αφιερωμένο στον Άγιο Ανδρέα, τον οποίο αργότερα ίσως ανακαίνισε ο όσιος Λαυρέντιος⁶⁰, ωστόσο δεν εξακριβώνεται. Η θεωρία του Παπαθανασίου ότι Λατίνοι μοναχοί από το Αμάλφι ανήγειραν ναό τον 10^ο με 11^ο αιώνα⁶¹, δεν στηρίζεται καθόλου στα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα, όπως ανέφερα σχετικά με την τοιχοποιία της κόγχης του ιερού, και επίσης ο ναός είναι τυπικός βυζαντινός και δεν έχει τίποτα το ξενότροπο⁶². Η αναφορά του Χατζηγιάννη για την μοναδικότητα των χαρακτηριστικών του συγκεκριμένου ναού στη Θεσσαλία, γίνεται τόσο για τον αρχιτεκτονικό του τύπο, που δεν συνηθίζεται στη Θεσσαλία, όσο και για τις παραστάδες των μακρών πλευρών που είναι μοναδικές στη Θεσσαλία.

Οι Βυζαντινοί συνήθιζαν να μεταφέρουν μαρμάρινα τεμάχια από διάφορα μέρη, όταν επρόκειτο να αρχίσουν οικοδομικές εργασίες σε κάποιο εργοτάξιο. Οπότε δεν είναι απαραίτητο να περιορίσουμε ότι η επιγραφή αυτή στο χώρο του Αγίου Λαυρεντίου προερχόταν από αρχαιότερο κτίσμα που προϋπήρχε. Θα μπορούσε να ήταν η επιγραφή από κάποιο λατινικό ναό του Αγίου Ανδρέα στην ευρύτερη περιοχή του σημερινού χωριού, που βρισκόταν υπό φραγκική κυριαρχία.

⁵⁹ Χατζηγιάννης 1992, 54 υποσημείωση 20.

⁶⁰ Γιαννόπουλος 1935, 403-404, Λεωνιδοπούλου-Στυλιανού 1977-1979, 238-239.

⁶¹ Παπαθανασίου 2006, 35.

⁶² Γιαννόπουλος 1935, 405, ενώ αντίθετα ο Παπαθανασίου 2006, 32.

ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ

Το καθολικό του Αγίου Λαυρεντίου είναι ένα μνημείο που έχει διχάσει τους μελετητές. Ο Παπαθανασίου τοποθετεί τη πρώτη φάση του ναού στα τέλη του 10^{ου} με αρχές του 11^{ου} αιώνα, θεωρώντας πως κτίστηκε από Λατίνους μοναχούς από το Αμάφι, όπως αναγράφεται στις εντοιχισμένες λατινικές επιγραφές. Θεωρεί επίσης ότι οι μοναχοί αυτοί είχαν αφιερώσει το ναό στον Άγιο Ανδρέα, όπως αναγράφεται στην επιγραφή, και αργότερα με την κρίση που υπήρχε ανάμεσα στις δύο εκκλησίες εγκατέλειψαν την μονή, την οποία βρήκε ερειπωμένη ο Όσιος Λαυρέντιος και την ανακαίνισε τον 14^ο αιώνα⁶³. Η Λεωνιδοπούλου–Στυλιανού⁶⁴ τον τοποθετεί στο τέλος του 12^{ου} αιώνα, όπως επίσης και ο Νικονάνος⁶⁵ και ο Μπούρας⁶⁶. Οι μελετητές αυτοί καταλήγουν σ’ αυτό το συμπέρασμα βασιζόμενοι κυρίως στα τυπολογικά και μορφολογικά χαρακτηριστικά του ναού. Ο Γιαννόπουλος υποστηρίζει ότι δεν πρέπει να υπήρχε ναός στην περιοχή πριν από τον 13^ο αιώνα⁶⁷. Ο Χατζηγιάννης τοποθετεί την ανοικοδόμηση του ναού μετά την τρίτη δεκαετία του 13^{ου} αιώνα, καθώς βασίζεται κυρίως στην κεραμοπλαστική διακόσμηση του ναού⁶⁸. Τέλος, ο Μαμαλούκος τον τοποθετεί στα μέσα του 13^{ου} αιώνα⁶⁹. Με την άποψη του Χατζηγιάννη και του Μαμαλούκου συμφωνώ και εγώ, αφενός γιατί τα δισέπιλον του νότιου τόξου, οι έγκοπτες πλίνθοι σχήματος S σε διακοσμητική ταινία και τα κεραμοπλαστικά στο τύμπανο του παραθύρου του διακονικού δεν συναντώνται πριν από τον 13^ο αιώνα⁷⁰, αφετέρου γιατί πολλά χαρακτηριστικά της αρχιτεκτονικής του 12^{ου} αιώνα επιβιώνουν και σε μνημεία του 13^{ου} αιώνα⁷¹.

⁶³ Παπαθανασίου 2006, 35-39.

⁶⁴ Λεωνιδοπούλου-Στυλιανού 1977-1979, 238.

⁶⁵ Νικονάνος 1991, 9.

⁶⁶ Μπούρας, Μπούρα 2002, 207.

⁶⁷ Γιαννόπουλος 1935, 402.

⁶⁸ Χατζηγιάννης 1992, 80.

⁶⁹ Μαμαλούκος 2006, 76.

⁷⁰ Χατζηγιάννης 1992, 76.

⁷¹ Μπούρας, Μπούρα 2002, 595 και Μαμαλούκος 2006, 76.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Συνοψίζοντας, ο ναός του Αγίου Λαυρεντίου στο Πήλιο είναι ένας ιδιαίτερος ναός ως προς το συνδυασμό του αρχιτεκτονικού του τύπου και της τοιχοποιίας του για τη Μαγνησία. Παρά τις αλλοιώσεις που έχει δεχθεί η αρχική του μορφή, διατηρούνται ακόμα στοιχεία της οικοδομικής και του διακόσμου του, που οδηγούν στο συμπέρασμα ότι ο ναός ιδρύθηκε κατά τον 13^ο αιώνα. Συγκεκριμένα, θεωρώ ότι η χρονολογία κατασκευής του βρίσκεται μεταξύ του Αγίου Νικολάου στα Κανάλια και της Κοιμήσεως της Θεοτόκου στον Άνω Βόλο. Τα δισέψιλον στον Άγιο Νικόλαο στα Κανάλια είναι καμπύλα και σύμφωνα με το Νικονάνο τοποθετούνται στα τέλη του 12^{ου} με αρχές του 13^{ου} αιώνα⁷². Σύμφωνα με τον Ιωάννη Βαραλή η Κοίμηση της Θεοτόκου στον Άνω Βόλο χρονολογείται στις δύο τελευταίες δεκαετίες του 13^{ου} αιώνα, οπότε ο Άγιος Λαυρέντιος μπορεί να τοποθετηθεί στο δεύτερο μισό του 13^{ου} αιώνα. Επομένως, μπορούμε να συμπεράνουμε ότι οι τρεις συγκεκριμένοι ναοί της Μαγνησίας είναι έργα ενός τοπικού συνεργείου οικοδόμων, που αρχικά φαίνεται ότι έκτισε το ναό των Καναλιών, έπειτα έλαβε την παραγγελία για το ναό του Αγίου Λαυρεντίου και στο τέλος μάλλον της περιόδου δραστηριότητάς του απασχολήθηκε, στο σύνολό του ή ορισμένα μέλη του, στην οικοδομή του ναού της Επισκοπής του Άνω Βόλου. Η φροντίδα που παρατηρείται στην κατασκευή της τοιχοποιίας είναι χαρακτηριστική, παρά τις επιμέρους διαφορές. Τοπικό εργαστήριο εντοπίζουμε και στα εντοιχισμένα γλυπτά του ναού. Το χαρακτηριστικό επιπεδόγλυφο σε χαμηλό ανάγλυφο που συναντάμε σε γλυπτά του Αγίου Λαυρεντίου, της Κοιμήσεως της Θεοτόκου στον Άνω Βόλο και της Κοιμήσεως της Θεοτόκου στη Μακρυνίτσα, καθώς επίσης και τα κοινά θέματα, δεν αφήνουν καμία αμφιβολία ότι αποτελούν έργα του ίδιου τοπικού εργαστηρίου, που έδρασε τον 13^ο αιώνα στο Πήλιο. Και οι τρεις ναοί βρίσκονται μέσα στα όρια της περιοχής όπου κυριαρχούσε η οικογένεια των Μαλιασηνών, ιδιαίτερα μάλιστα ο ναός της Επισκοπής μπορεί να συνδεθεί με την Άννα Κομνηνοδούκαινα Παλαιολογίνα Μαλιασηνή, τη σύζυγο του Νικολάου Μαλιασηνού, της οποίας η σαρκοφάγος ήταν τοποθετημένη στον αρχικό ναό⁷³. Επομένως, τόσο ο ναός του Αγίου Λαυρεντίου, όσο και ο ναός του Αγίου Νικολάου στα Κανάλια θα ήταν δυνατόν κατά πάσαν πιθανότητα να συνδεθούν επίσης με την οικογένεια των Μαλιασηνών και με την χορηγική τους δραστηριότητα.

⁷² Νικονάνος 1979, 51.

⁷³ Παζαράς 1988, 38-40, 142-144.

Παράρτημα: Ο γλυπτός διάκοσμος του καθολικού της μονής του Αγίου Λαυρεντίου

1. Παράθυρο του ιερού

Εκατέρωθεν του παραθύρου είναι τοποθετημένοι δύο κιονίσκοι. Είναι από λευκό μάρμαρο, είναι πανομοιότυποι και έχουν ύψος 96 εκ¹. Έχουν από οκτώ βεργία ο καθένας που συσφίγγονται με διπλούς κόμπους, τους λεγόμενους του «Ηρακλέους» και στεφανώνονται από συμφυή κυβόσχημα κιονόκρανα. Τα κιονόκρανα είναι διακοσμημένα με μετάλλια, τα οποία έχουν στο εσωτερικό τους εξάφυλλους ρόδακες. Τα μετάλλια είναι επιπεδόγλυφα και οι ρόδακες είναι αποδοσμένοι μόνο με το περίγραμμά τους. Η μόνη διαφορά μεταξύ των δύο κιονίσκων είναι ότι στο μέταλλο του αριστερού κιονίσκου δεν έχει αφαιρεθεί το βάθος μεταξύ της ταινίας και του ρόδακα. Θα μπορούσε να είναι και ημιτελές έργο. Ένας ακριβώς ίδιος κιονίσκος έχει χρησιμοποιηθεί ως υπέρθυρο στη βόρεια είσοδο της Κοιμήσεως της Θεοτόκου στην Επισκοπή του Άνω Βόλου (εικ. 40). Οι κιονίσκοι αυτού του τύπου συναντώνται κυρίως τον 13^ο αιώνα, αν και είναι γνωστοί από παλιότερα².

¹ Ανδρούδης 2012, 461.

² Χατζηγιάννης 1992, 73 υποσημείωση 67.

2. Παράθυρο του διακονικού

Εκατέρωθεν του παραθύρου βρίσκονται δύο μαρμάρινοι κιονίσκοι, οι οποίοι είναι διαφορετικοί μεταξύ τους και έχουν ύψος 90 εκ³. Ο αριστερός κιονίσκος αποτελείται από οκτώ βεργία που συσφίγγονται με το «άμμα του Ηρακλέους» και έχει συμφυές κυβόσχημο κιονόκρανο. Το κιονόκρανο διακοσμείται με μέταλλο με επιπεδόγλυφο εξάφυλλο ρόδακα. Ο δεξιός κιονίσκος είναι μικρότερος σε μέγεθος. Αποτελείται από τέσσερα βεργία με «Ηράκλειον άμμα» στο κέντρο και συμφυές κυβόσχημο κιονόκρανο. Το κιονόκρανο διακοσμείται με επιπεδόγλυφο μέταλλο από δισχιδή ταινία και εξάφυλλο ρόδακα αποδοσμένο με το περίγραμμά του.

3. Παράθυρο της πρόθεσης

Εκατέρωθεν του παραθύρου βρίσκονται δύο πανομοιότυποι κιονίσκοι από λευκό μάρμαρο με ύψος 90 εκ⁴. Έχουν από οκτώ βεργία έκαστος, τα οποία συσφίγγονται με κόμπους του Ηρακλέους στο μέσον τους. Τα συμφυή τους κυβόσχημα κιονόκρανα δεν φαίνεται να διαθέτουν διακόσμηση. Θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι η όψη με τη διακόσμηση έχει τοποθετηθεί στην εσωτερική πλευρά, καθώς δεν είναι στην αρχική τους θέση.

³ Ανδρούδης 2012, 461.

⁴ Ανδρούδης 2012, 461.

4. Επιστόλιο τέμπλου

Βρίσκεται πάνω από τη βόρεια θύρα ως υπέρθυρο. Η συνέχειά του βρίσκεται εντοιχισμένη ως επίστεψη του αριστερού παραθύρου της δυτικής όψης. Είναι από λευκό μάρμαρο. Οι διαστάσεις του τμήματος της βόρειας όψης είναι 1,59 μ. μήκος (σωζόμενο) × 21 εκ. πλάτος και 21,5 εκ. ύψος, ενώ του τμήματος της δυτικής όψης έχει 92 εκ. μήκος (σωζόμενο) × 21 εκ. πλάτος και 21,5 εκ. ύψος⁵. Είναι επιπεδόγλυφο και συγκεκριμένα το φυτικό κόσμημα διαγράφεται με τη συστηματική αφαίρεση του βάθους⁶. Ως αποτέλεσμα, ο διάκοσμος δεν εξέχει πολύ από το βάθος. Διακοσμείται από αλληλοσυμπλεκόμενες ταινίες που σχηματίζουν στρογγυλεμένα καρδιόσχημα πλαίσια, στο κέντρο των οποίων τοποθετείται λογχόσχημο βέλος με εκατέρωθεν του ημιανθέμια. Από τις ταινίες φύονται με τη σειρά τους ημιανθέμια εντός των καρδιόσχημων πλαισίων που προεκτείνονται έξω από τα όρια του πλαισίου και καταλήγουν αλληλοσυμπλεκόμενα. Στο αριστερό άκρο του τμήματος της δυτικής όψης, διατηρείται το

κάθετο όριο του πλαισίου του διακόσμου και στο δεξί άκρο του τμήματος της βόρειας όψης διακρίνεται το τέλος του διακόσμου, καθώς τα ημιανθέμια δεν συμπλέκονται. Στο κέντρο του επιστολίου σχηματίζεται έξεργα ένα κιβώριο που φέρεται από διπλούς κίονες με «Ηράκλειον άμμα». Το κιβώριο περικλείει έγγλυφο διπλό πατριαρχικό φυλλοφόρο σταυρό, εκατέρωθεν του οποίου υπάρχουν εγχάρακτα τα συμπλήματα ICXC NIKA. Το συγκεκριμένο σχέδιο με τα αλληλοσυμπλεκόμενα καρδιόσχημα πλαίσια συναντάται το 13^ο αιώνα στο ναό της Αγίας Σοφίας στην Αχρίδα, στην Πόρτα Παναγιά στα Τρίκαλα, στο καθολικό της μονής Χελανδαρίου, στον άμβωνα της παλαιάς μητρόπολης στη Βέροια⁷, στο Βυζαντινό Μουσείο Αθηνών⁸, στην Επισκοπή του Άνω Βόλου⁹ και στο ναό του Αγίου Ιωάννη Προδρόμου στην Πορταριά Πηλίου¹⁰. Το τελευταίο (εικ. 41-42) έχει ακριβώς το ίδιο σχέδιο με αυτό του Αγίου Λαυρεντίου, αλλά αποδίδεται με διαφορετική τεχνική (δισχιδαίες ταινίες). Εξαιτίας της μεγάλης ομοιότητας, μπορούμε να συμπεράνουμε ότι είναι έργο του ίδιου εργαστηρίου.

⁵ Ανδρούδης 2012, 459.

⁶ Στο ίδιο.

⁷ Pazaras 1987, 164-182.

⁸ Σκλάβου-Μαυροειδή 1999, 204.

⁹ Ανδρούδης 2007, 93.

¹⁰ Χατζηγιάνης 1992, 74.

5. Πεσσίσκοι τέμπλου

Είναι από λευκό μάρμαρο και βρίσκονται σε διαφορετικά σημεία. Το ακέραιο τμήμα βρίσκεται εντοιχισμένο στη βόρεια όψη ως ποδιά του παραθύρου στο τύμπανο του τόξου των παραστάδων και έχει διαστάσεις 1,16 μ. ύψος (σωζόμενο) και 15 εκ. μήκος¹¹. Ο δεύτερος πεσσίσκος είναι αποτετμημένος σε δύο τμήματα, τα οποία βρίσκονται στο νότιο τοίχο του νάρθηκα τοποθετημένα οριζόντια. Οι διαστάσεις του πρώτου τμήματος (βάση πεσσίσκου) είναι 80 εκ. ύψος και 15 εκ. μήκος, ενώ το δεύτερο κομμάτι έχει 40 εκ. ύψος και 15 εκ. μήκος¹². Το κόσμημα αποδίδεται με επιπεδόγλυφη τεχνική¹³ και αποτελείται από πλατιά ταινία που σχηματίζει αλυσιδωτά φακόσχημα σχέδια, τα οποία ανά δύο συνδέονται στις άκρες τους με οριζόντιους βλαστούς που διαθέτουν εκατέρωθεν αγκυρωτές απολήξεις. Στο ακέραιο τμήμα διακρίνεται στο άνω τελειώμα του σταυρός. Στο δεύτερο αποτετμημένο τμήμα της νότιας όψης ο σταυρός διατηρείται σε καλύτερη κατάσταση και σώζονται εκατέρωθεν του τα συμπλήματα ΥC ΘΥ. Ο

Ανδρούδης υποστηρίζει ότι θα υπήρχαν και στο ακέραιο τμήμα τα συμπλήματα IC XC¹⁴. Συνέχεια του διακοσμητικού πλαισίου αποτελούν δύο βεργία από τον συμφυή κιονίσκο με πτερνιστήρες, οι οποίοι απαντούν από τον 12^ο αιώνα. Αν και είναι σπάνιο ως θέμα, όμοιο σχηματοποιημένο ωμέγα στο τέλος του αλυσιδωτού κοσμήματος παρουσιάζεται σε γλυπτό εντοιχισμένο στο ναό της Κάτω Μονής Ξενιάς (εικ. 43), ενώ πανομοιότυπο αλυσιδωτό φακόσχημο σχέδιο απαντά στα θωράκια του επισκοπικού θρόνου της Κοιμήσεως της Θεοτόκου στην Επισκοπή του Άνω Βόλου¹⁵ (εικ. 44).

¹¹ Ανδρούδης 2012, 460.

¹² Στο ίδιο.

¹³ Συγκεκριμένα, με τον ίδιο ιδιαίτερο τρόπο που παρατηρούμε και στο επιστύλιο.

¹⁴ Ανδρούδης 2012, 460.

¹⁵ Pazaras 1999, 105. και Ανδρούδης 2012, 460.

ανθέμιο, με ανάγλυφα κομβία και ανοιχτά ανθέμια στις γωνίες του πλαισίου. Πιθανότατα αποτελεί τμήμα θωρακίου και μπορεί να συνδέεται με την πλάκα σε σχήμα τεταρτοκύκλιου, σχηματίζοντας έτσι ένα θωράκιο. Ο τρόπος απόδοσης του

6. Τμήμα πλάκας

Βρίσκεται εντοιχισμένη στην αγίδα του ιερού στα δεξιά του παραθύρου. Είναι από λευκό μάρμαρο και έχει σχήμα τεταρτοκύκλιου με διαστάσεις 25 εκ. ύψος και 26 εκ. μήκος¹⁶. Είναι επιπεδόγλυφο και η διακόσμησή του αποτελείται από πλοχμούς ανάμεσα στους οποίους αποδίδονται ανάγλυφα κομβία. Στις γωνίες του πλαισίου οι ταινίες αποβαίνουν με λέπτυνση, σαν φυλλάρια. Ο Ανδρούδης υποστηρίζει ότι πιθανότατα το γλυπτό αυτό να ήταν εντοιχισμένο σε περύγιο τεταρτοκυκλικού σχήματος που πλαισίωνε τόξο¹⁷. Η τεχνική παρουσιάζει ομοιότητες με μαρμάρινη πλάκα που φέρει κτητωρική επιγραφή και βρίσκεται εντοιχισμένη στην ανατολική πλευρά του ναού της Κοιμήσεως της Θεοτόκου στη Μακρυνίτσα (εικ. 45).

7. Μαρμάρινη πλάκα

Βρίσκεται κάτω από το τόξο των παραστάδων της νότιας όψης. Ο διάκοσμος αποδίδεται με επιπεδόγλυφο. Μέσα σε τετράγωνο πλαίσιο εικονίζεται ένας λημνίσκος που σχηματίζει

λημνίσκου παρουσιάζει ομοιότητες με θραύσμα θωρακίου στην Επισκοπή του Άνω Βόλου (εικ. 46), καθώς και με θωράκια στο ναό της Κοιμήσεως της Θεοτόκου στη Μακρυνίτσα (εικ. 47).

¹⁶ Ανδρούδης 2012, 460.

¹⁷ Στο ίδιο σελ. 461.

κύκλους που σχηματίζονται από τέσσερα αμυγδαλόσχημα κομβία, τα οποία στο κέντρο τους διαθέτουν κυκλικό κομβίο, ενώ μεταξύ των κυκλικών μεταλλίων υπάρχουν από δύο μικρότερα κυκλικά ή σταγονόσχημα κομβία.

8. Μαρμάρινη πλάκα

Βρίσκεται εντοιχισμένη στο τύμπανο του τόξου των παραστάδων της νότιας όψης. Αποδίδεται με την επιπεδόγλυφη τεχνική. Πιθανότατα αποτελούσε τμήμα ψευδοσαρκοφάγου. Εικονίζεται διπλός φυλλοφόρος σταυρός, οι κεραιές του οποίου απολήγουν σε σταγόνες. Εκατέρωθεν του σταυρού υπάρχουν τα συμπλήματα ICXC ΝΙΚΑ. Ο σταυρός τοποθετείται κάτω από κιβώριο. Ο σταυρός αυτός λέγεται συχνά πατριαρχικός ή Αναστάσεως¹⁸.

9. Μαρμάρινος πεσσίσκος τέμπλου

Χρησιμοποιείται ως ανώφλι του παραθύρου που βρίσκεται δίπλα στην παραστάδα της νότιας όψης. Είναι επιπεδόγλυφο σε χαμηλό ανάγλυφο. Ο διάκοσμος συνίσταται από συμπλεκόμενους

¹⁸ Παζαράς 1988, 117.

ναός του Αρχιδιακόνου Λαυρεντίου. Οι σταυροί είναι πολύ πρώιμοι, πιθανόν του 10^{ου} ή 11^{ου} αιώνα, ενώ η επιγραφή είναι του 1764.

12. Υδρορορή

Βρίσκεται πάνω από το τόξο με οδοντωτή ταινία που σχηματίζεται γύρω από το ηλιακό ρολόι. Είναι από μάρμαρο και είναι ανθρωπόμορφη. Μεγάλη ομοιότητα παρουσιάζει με υδρορορή από το Μουσείου Θηβών²⁰.

10. Ηλιακό ρολόι

Είναι τοποθετημένο ανάποδα στο τύμπανο του πλίνθινου τόξου που σχηματίζεται πάνω από το δεξί παράθυρο της δυτικής όψης. Έχει 28 εκ. ύψος και 40 εκ. μήκος¹⁹. Κάτω από το ημικύκλιο με τα γράμματα (ώρες) υπάρχει ένα πλαίσιο σε επιπεδόγλυφο, το οποίο περιέχει τρία μετάλλια με εξάφυλλους ρόδακες, στη μία άκρη υπάρχει ημιανθέμιο με ημισέληνο και στην άλλη άκρη ημιανθέμια με σχηματοποιημένο στο σύμβολο του ήλιου.

11. Μαρμάρινο ανώφλι θύρας

Χρησιμοποιείται ως υπέρθυρο της θύρας του νάρθηκα. Είναι από φαιόλευκο μάρμαρο. Στα δύο άκρα της υπάρχουν ανάγλυφοι έξεργοι σταυροί και ανάμεσά του εγχάρακτη επιγραφή: *Έτη ,αψζδ' Μαΐου 16 εξανακτίσθη ο θίος*

¹⁹ Ανδρούδης 2012, 462 υποσημείωση 29.

²⁰ Ορλάνδος 1939-1940, 141.

βλαστό της νότιας όψης, καθώς αποδίδεται με δισχιδή βλαστό. Σε ορισμένα φυλλάρια των ημιανθεμίων παρατηρείται τονισμένο το περίγραμμά τους και έξεργο το εσωτερικό τους. Τα τμήματα αυτά είναι παρόμοια με ανάγλυφη πλάκα που είναι εντοιχισμένη στην ανατολική όψη του Αγίου Νικολάου Πορταριάς (εικ. 49), το οποίο χρονολογείται τον 13^ο αιώνα²¹. Δύο ακόμα τμήματα ελικοειδούς βλαστού εντοπίζο

13. Επίστεψη θωρακίου (;)

Βρίσκεται στην ποδιά του παραθύρου δίπλα από τις παραστάδες της νότιας όψης. Είναι επιπεδόγλυφο και εικονίζει ελικοειδή βλαστό με ημιανθέμια. Ακριβώς η ίδια απόδοση των ημιανθεμίων εντοπίζεται και σε εντοιχισμένο τμήμα στην ανατολική πλευρά της Κοιμήσεως της Θεοτόκου στη Μακρυνίτσα. Είναι πολύ πιθανό να είναι συνανήκοντα τμήματα (εικ. 48).

14. Πεσσίσκος τέμπλου ή επίστεψη θωρακίου (;)

Το μεγαλύτερο βρίσκεται εντοιχισμένο στη νότια πλευρά του δυτικού τοίχου, ενώ το μικρότερο βρίσκεται στη βόρεια πλευρά του νότιου τοίχου, κοντά στη στέγη. Εικονίζεται ελικοειδής βλαστός με ημιανθέμια και οπές κάτω από τις γλωσσίδες των ημιανθεμίων. Η τεχνική αυτού του τμήματος είναι διαφορετική από το τμήμα με ελικοειδή

νται στην ανατολική όψη του ναού της Κοιμήσεως της Θεοτόκου στη Μακρυνίτσα (εικ. 50), ενώ ένα ακόμα παρόμοιο κομμάτι βρίσκεται εντοιχισμένο στη δυτική όψη ενός ναυδρίου στο λόφο της Επισκοπής του Άνω Βόλου (εικ. 51)²². Βέβαια, από το τελευταίο απουσιάζει η χαρακτηριστική οπή.

ελικοειδή βλαστό και ημιανθέμια και η γωνία ενός πλαισίου με κάμπο σε βαθύτερο επίπεδο. Τα σωζόμενα ανάγλυφα στοιχεία που σώζονται δεν μας βοηθούν στη διακρίβωση του διακόσμου. Πολύ πιθανό να πρόκειται για τμήμα θωρακίου, όπως αυτό που βρίσκεται εντοιχισμένο στο ναό του Αγίου Νικολάου στην Πορταριά (εικ. 49) και χρονολογείται τον 13^ο αιώνα.

15. Κιονόκρανο τέμπλου ή κιβωρίου

Βρίσκεται πάνω από το παράθυρο του ορόφου του νάρθηκα. Αποδίδεται σε χαμηλό ανάγλυφο. Στο κέντρο της ορατής όψης εικονίζεται μετάλλιο με βάση, στο εσωτερικό του οποίου περικλείεται σταυρός. Εκατέρωθεν του μεταλλίου εικονίζονται δύο βλαστοί που στις άκρες τους επάνω σχηματίζουν σπείρα. Το σχέδιο των μοτίβων αυτών τα ακολουθεί και μία ταινία από σειρές οπών που έχουν γίνει με τρυπάνι. Σειρά οπών που ακολουθούν το σχέδιο εντοπίζουμε και σε γλυπτό εντοιχισμένο στον δυτικό τοίχο της Κάτω Μονής Ξενιάς (εικ. 52). Τα συγκεκριμένα γλυπτά θα μπορούσαν να είναι ενδεικτικά εργασίας συγκεκριμένου τεχνίτη ή εργαστηρίου.

16. Τμήμα πλάκας θωρακίου

Βρίσκεται στη βόρεια πλευρά του νότιου τοίχου. Αποδίδεται σε χαμηλό ανάγλυφο. Σώζεται διακοσμητική ταινία με δισχιδή

17. Τμήματα μαρμάρινου υπερθύρου ή επιστυλίου τέμπλου

Το μεγαλύτερο βρίσκεται κοντά στη στέγη στο κέντρο του δυτικού τοίχου, ενώ το μικρότερο βρίσκεται λίγο πιο κάτω. Στο μεγαλύτερο τμήμα εικονίζονται δύο ολόκληρα μέταλλα σηρικών τροχών, το ένα με φυλλοφόρο σταυρό και το άλλο με ρόδακα με εναλλάξ λογχοειδή και καμπύλα πέταλα. Εικονίζεται επίσης κατά το ήμισυ μέταλλο με πυροστρόβιλο. Ο πυροστρόβιλος ήταν από την αρχή μισός, καθώς σώζεται η κάθετη γραμμή του πλαισίου. Ανάμεσα στα δύο ολόκληρα μέταλλα παρεμβάλλεται ημιανθέμιο. Στο μικρότερο τμήμα σώζεται ένα ολόκληρο μέταλλο σηρικού τροχού με ρόδακα με εναλλάξ λογχοειδή και καμπύλα πέταλα, καθώς και τμήμα σηρικού τροχού με πυροστρόβιλο. Το πιο πιθανό είναι να πρόκειται για

συνανήκοντα και το μικρότερο τμήμα μαρμάρου να ήταν η συνέχεια του μεγαλύτερου τμήματος από τα αριστερά. Ιδιαίτερο χαρακτηριστικό αποτελούν οι οπές με τρυπάνι που έχουν ανοιχτεί στις γλωσσίδες των ημιανθεμίων του σταυρού, στις γλωσσίδες του ημιανθέμιου μεταξύ των μεταλλίων και στους κόμβους των σηρικών τροχών. Επιπλέον, το βάθος από τα πλατιά πέταλα των ρόδακων έχει αφαιρεθεί τόσο πολύ, που στις άκρες τους φαίνεται σαν να έχουν γίνει με τρυπάνι. Χρονολογούνται τον 11^ο με 12^ο αιώνα. Παρουσιάζουν ομοιότητες με θωράκια που βρίσκονται εντοιχισμένα στην ανατολική όψη του ναού της Κοιμήσεως της Θεοτόκου στη Μακρυνίτσα (εικ. 53), αν και οι ρόδακες δεν αποδίδονται ακριβώς με τον ίδιο τρόπο.

είναι όμοιος με αυτόν στο κέντρο της ψευδοσαρκοφάγου, καθώς είναι ισοσκελείς σταυροί με απομίμηση πολύτιμων λίθων στα άκρα των κεραιών τους. Η τεχνική απόδοσης του διακόσμου και το μάρμαρο είναι αρκετά όμοια.

18. Τμήμα επιστυλίου τέμπλου

Βρίσκεται στο βόρειο πεσσότοιχο του ιερού ως κοσμήτης. Γκριζωπό μάρμαρο. Έχει 72 εκ. μήκος και 15 εκ. ύψος. Η τεχνική του είναι διαφορετική. Πρόκειται για διπλεπίπεδο ανάγλυφο με διάκοσμο σε χαμηλό ανάγλυφο και έξεργο κιβώριο που περικλείει σταυρό. Δεν μπορούμε να διακρίνουμε ολόκληρο το τμήμα, καθώς κρύβεται πίσω από το σημερινό τέμπλο του ναού. Εικονίζονται σταυροί που περικλείονται από ελικοτούς βλαστούς που σχηματίζουν κυκλικά διάχωρα, τα οποία απολήγουν σε ημιανθέμια. Εικονίζεται επίσης ένας γρύπας με ένα ημιανθέμιο στο οποίο ενδεχομένως απέληγε η ουρά του. Παρουσιάζει ομοιότητες με ένα τμήμα ψευδοσαρκοφάγου από το ναό των Αγίων Αποστόλων στην Αρχαία Αγορά της Αθήνας (εικ. 54)²³. Ο σταυρός του κιβωρίου

Ο Ανδρούδης το τοποθετεί τον 11^ο αιώνα²⁴, ενώ ο Παζαράς τοποθετεί το τμήμα ψευδοσαρκοφάγου στο γ' τέταρτο του 12^{ου} αιώνα²⁵. Η απόδοση του σταυρού τόσο εικονογραφικά όσο και τεχνικά, αλλά και το μάρμαρο, μοιάζουν καταπληκτικά με δύο επιθήματα κιονίσκων, που βρίσκονται στην Κοίμηση της Θεοτόκου στην Επισκοπή Άνω Βόλου (εικ. 55), αλλά και με τέσσερα ίδια επιθήματα κιονίσκων στην Κοίμηση της Θεοτόκου στη Μακρυνίτσα (εικ. 56). Μπορούμε να υποθέσουμε ότι είναι έργα το ίδιου εργαστηρίου του 12^{ου} αιώνα.

²³ Παζαράς 1988, 46 αρ. 60 και πίνακας 49.

²⁴ Ανδρούδης 2012, 461.

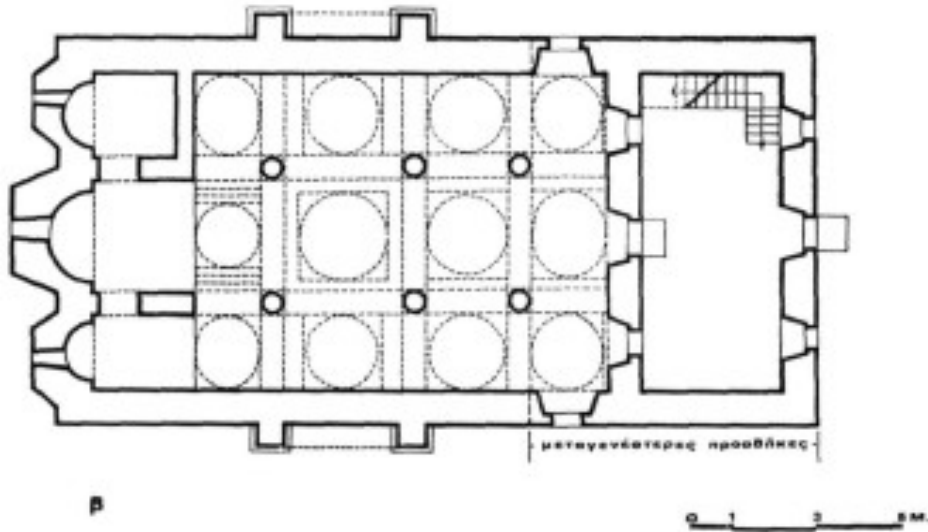
²⁵ Στο ίδιο.

19. Επιθήματα αμφικιονίσκων παραθύρου

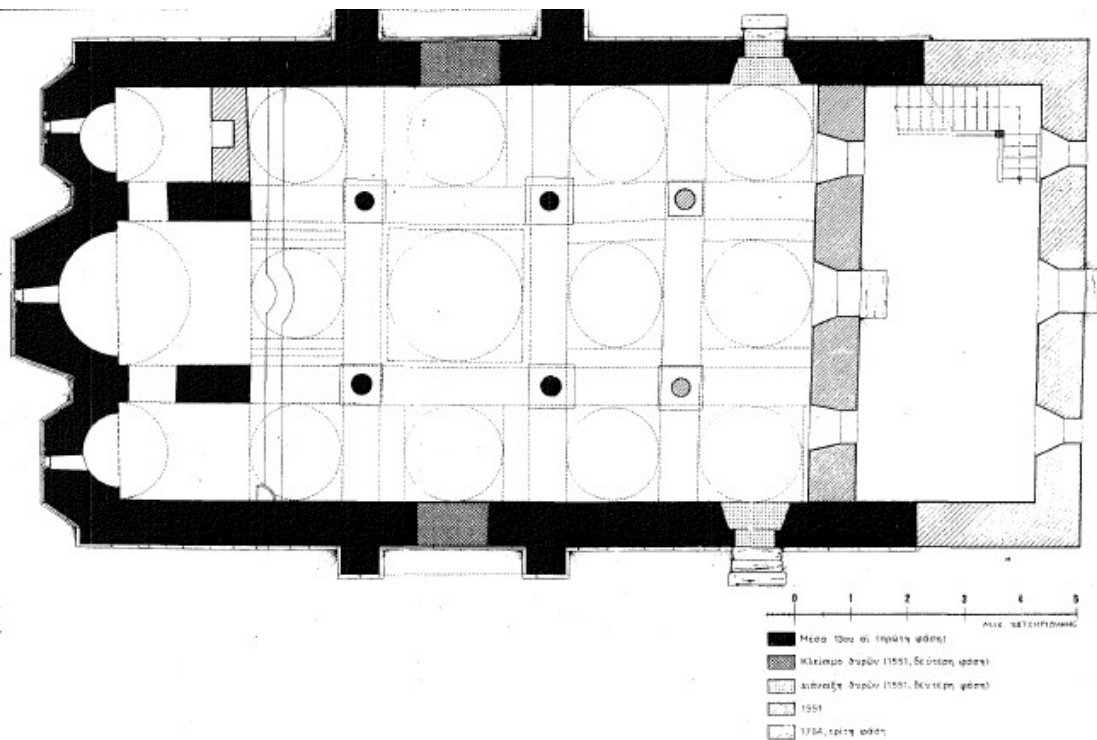
Είναι από λευκό μάρμαρο και έχουν διαφορετικές διαστάσεις. Βρίσκονται στην καταχύστρα πάνω από την παλιά είσοδο του μοναστηριού, σε δεύτερη χρήση ως φουρούσια. Είναι επιπεδόγλυφα και έχουν παρόμοια διακόσμηση. Το μεγαλύτερο (αριστερό) κοσμείται με δύο καρδιάσχημα φύλλα που συμπλέκονται και απολήγουν σε ημιανθέμια. Το μικρότερο (δεξί) κοσμείται με καρδιάσχημο φύλλο και κουκουνάρι που συμπλέκονται και απολήγουν σε ημιανθέμια.

ΕΙΚΟΝΕΣ

Εικ. 1. Άγιος Λαυρέντιος, καθολικό, κάτοψη (πηγή: Λεωνιδοπούλου-Στυλιανού Ρ. 1977-1979, 230 πίν. 1. β)

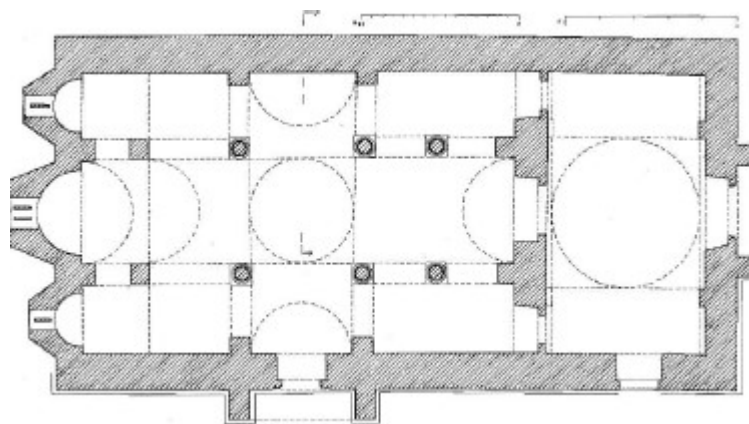
Εικ. 2: Άγιος Λαυρέντιος, κάτοψη, διάκριση των οικοδομικών φάσεων καθολικού (πηγή: Χατζηγιάννης Μ. 1992, 53 σχ.1.)

Εικ. 3: Αψίδωμα διακονικού (προσωπικό αρχείο)

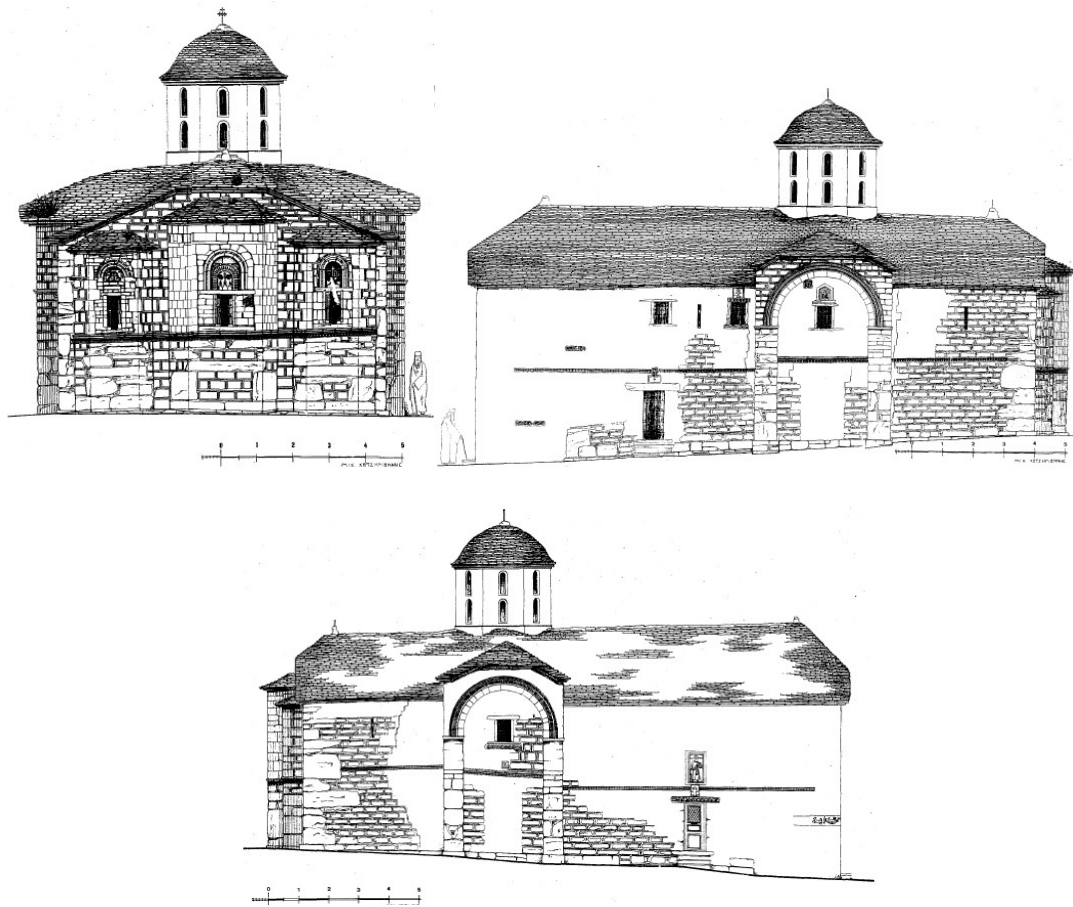
Εικ. 4: Διαφορά ύψους των κογχών του ιερού (προσωπικό αρχείο)

Εικ. 5: Κάτοψη Παναγίας Ελεούσας στο Σουβάλα (πηγή: Μπούρας Χ. – Μπούρα Λ. 2002, 302 εικ. 357. Α)

Εικ. 6: Κατώφλι ανάμεσα στο δυτικό ζεύγος κίωνων (προσωπικό αρχείο)

Εικ. 7: Αρχική τοιχοποιία (πηγή: Χατζηγιάννης Μ. 1992, 55 σχ.2, 56 σχ.3, 58 σχ.5)

Εικ. 8:Λεπτομέρεια αρχικής τοιχοποιίας μακρών πλευρών (προσωπικό αρχείο)

Εικ. 9:Λεπτομέρεια αρχικής τοιχοποιίας ανατολικού τοίχου (προσωπικό αρχείο)

Εικ. 10: Λεπτομέρεια τοιχοποιίας Αγίου Νικολάου στα Κανάλια (αρχείο Ι. Βαραλή)

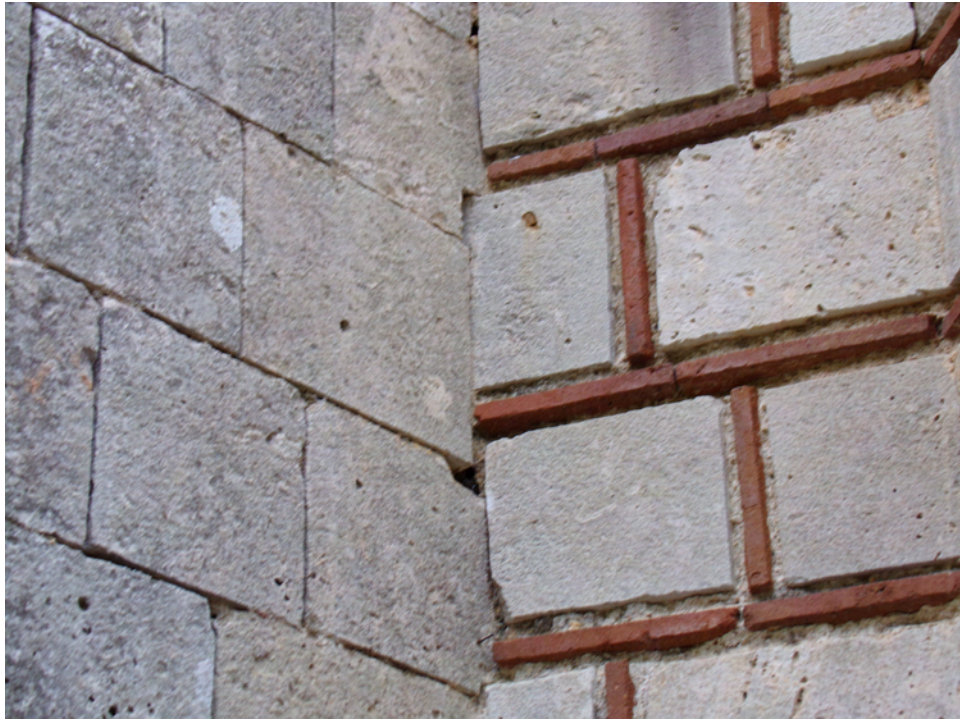
Εικ. 11: Τοιχοποιία νότιας πλευράς της Αγίας Τριάδας στις Νήες Σούρπης (αρχείο Ι. Βαραλή)

Εικ. 12:Τοιχοποιία κάτω από τον κοσμήτη της ανατολικής πλευράς (προσωπικό αρχείο)

Εικ. 13:Οι κόγχες της πρόθεσης και του διακονικού (προσωπικό αρχείο)

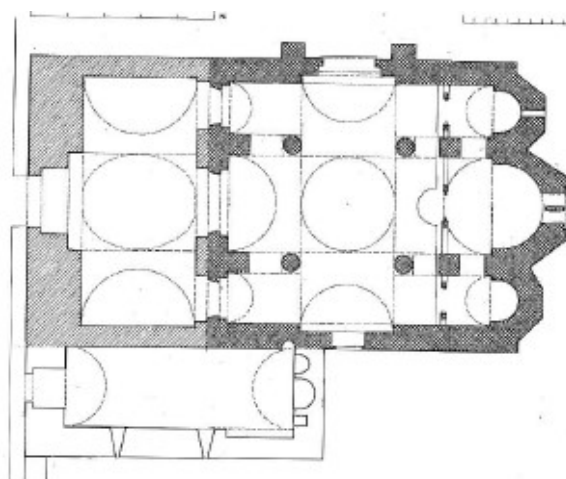
Εικ. 14:Λεπτομέρεια τοιχοποιίας, ένωση κεντρικής κόγχης με ανατολικό τείχο (προσωπικό αρχείο)

Εικ. 15:Παναγία Οσίου Λουκά (προσωπικό αρχείο)

Εικ. 16:Μεταμόρφωση του Σωτήρος στην Άμφισσα (πηγή: Μπούρας Χ. 2001, 134 εικ. 142)

Εικ. 17:Καθολικό Μονής Καισαριανής, κάτοψη (πηγή: Μπούρας Χ.- Μπούρα Λ. 2002, 159 εικ. 171)

Εικ. 18:Νότιο τόξο (προσωπικό αρχείο)

Εικ. 19:Βόρειο τόξο (προσωπικό αρχείο)

Εικ. 20:Κρηπίδα (προσωπικό αρχείο)

Εικ. 21:Λεπτομέρεια οδοντωτής ταινίας (προσωπικό αρχείο)

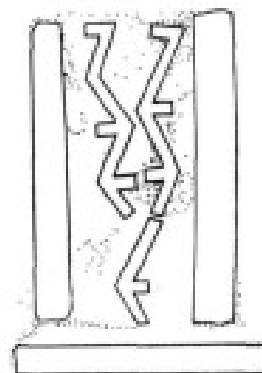
Εικ. 22: Έγκοπτες πλίνθοι σε σχήμα S (προσωπικό αρχείο)

Εικ. 23: Οδοντωτή ταινία στην αρχή των σιγμοειδών (προσωπικό αρχείο)

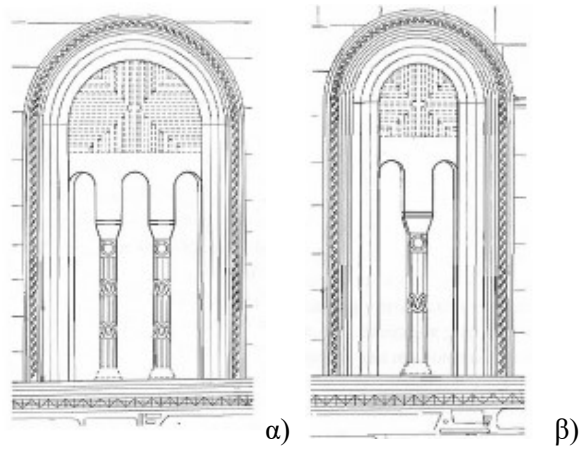
Εικ. 24:Δισέψιλον (προσωπικό αρχείο)

Εικ. 25:Δισέψιλον σε πλαίσιο (φωτογραφία: προσωπικό αρχείο, σχέδιο: Λεωνοδοπούλου-Στυλιανού Ρ. 1977-1979, 236 πιν. 3.α)

Εικ. 26: Δισέψιλον Κοιμήσεως της Θεοτόκου στην Επισκοπή Άνω Βόλου (προσωπικό αρχείο)

Εικ. 27:α, β. Αναπαράσταση αρχικών παραθύρων (πηγή: Μαμαλούκος Στ. 2006, 76 εικ.7 και εικ.8)

Εικ. 28:Λεπτομέρεια τόξου παραθύρων (προσωπικό αρχείο)

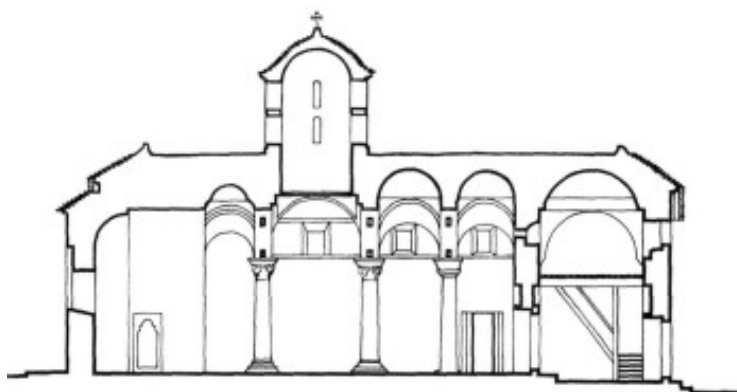
Εικ. 29:Λεπτομέρεια παραθύρου πρόθεσης (προσωπικό αρχείο)

Εικ. 30: Λεπτομέρεια παραθύρου Αγίου Νικολάου στα Κανάλια (αρχείο Ι. Βαραλή)

Εικ. 31: Λεπτομέρεια παραθύρου διακονικού (προσωπικό αρχείο)

Εικ. 32: Άγιος Λαυρέντιος, κατά μήκος τομή (πηγή: Λεωνιδοπούλου – Στυλιανού Ρ. 1977-1979, 230 πίν. 1.α)

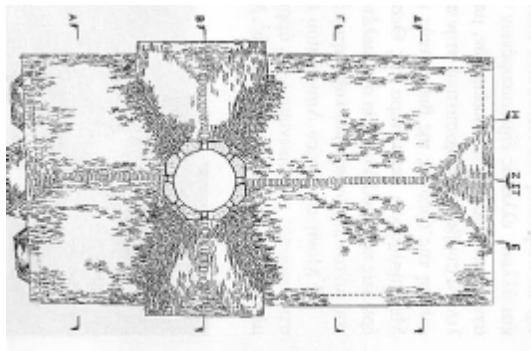
Εικ. 33: Οθωμανικός κίονας με βάση κίονα στη θέση του κιονόκρανου (προσωπικό αρχείο)

Εικ. 34: Παλαιοχριστιανικό κιονόκρανο (προσωπικό αρχείο)

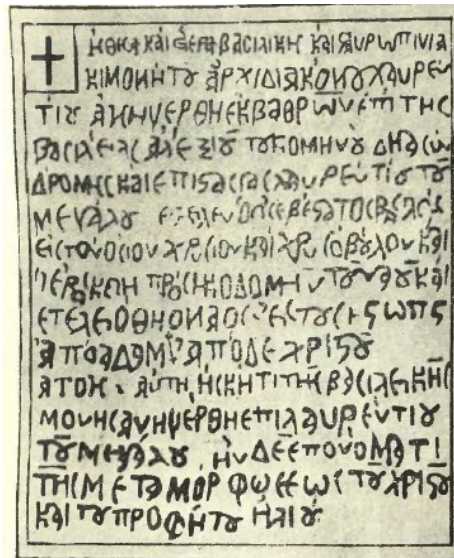
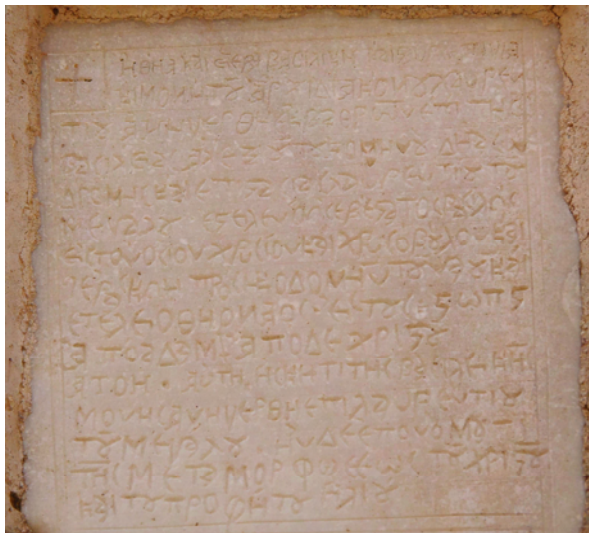
Εικ. 35: Μεσοβυζαντινό κιονόκρανο, μάλλον αρχικό (προσωπικό αρχείο)

Εικ. 36: Σημερινή στέγη (πήγη: Μαμαλούκος Στ. 2006, 70 εικ. 3 γ)

Εικ. 37:Σημερινό δάπεδο (προσωπικό αρχείο)

Εικ. 38:Επιγραφή εντοιχισμένη στο τύμπανο των παραστάδων του βόρειου τοίχου (φωτογραφία: προσωπικό αρχείο, σχέδιο: Γιαννόπουλος Ν.Ι. 1935, 395 εικ. 12)

Εικ. 39: Τμήματα λατινικών επιγραφών. Το πρώτο και το τρίτο είναι εντοιχισμένα στον δυτικό τοίχο, ενώ το τέταρτο τμήμα στον βόρειο τοίχο (πηγή: Λεωνοδοπούλου- Στυλιανού Ρ. 1977-1979, 239 εικ.4)

Εικ. 40: Κιονίσκος εντοιχισμένος ως υπέρθυρο στην Κοίμηση της Θεοτόκου στον λόφο της Επισκοπής στον Άνω Βόλο (προσωπικό αρχείο).

Εικ. 41: Εντοιχισμένο γλυπτό ως ελκυστήρας στον Αγίου Ιωάννη τον Προδρόμου στην Πορταριά (αρχείο Ι. Βαραλή).

Εικ. 42: Γλυπτό εντοιχισμένο στην τοιχοποιία του Αγίου Ιωάννη Προδρόμου Πορταριάς (αρχείο Ι. Βαραλή).

Εικ. 43: Γλυπτό με αλυσιδωτό κόσμημα στην Κάτω Μονή Ξενιάς (αρχείο Ι. Βαραλή).

Εικ. 44: Ανάγλυφες πλάκες του Άμβωνα της Κοιμήσεως της Θεοτόκου στο λόφο της Επισκοπής Άνω Βόλου (σχέδιο: Ανδρούδης Π. 2007, 96 εικ.14), (εικόνα από προσωπικό αρχείο).

Εικ. 45: Πλάκα θωρακίου με επιγραφή στην Κοίμηση της Θεοτόκου στη Μακρυνίτσα (προσωπικό αρχείο)

Εικ. 46: Πλάκα θωρακίου με λημνίσκο στο λόφο της Επισκοπής Άνω Βόλου (προσωπικό αρχείο).

Εικ. 47: Θωράκια στην Κοίμηση της Θεοτόκου στη Μακρυνίτσα (προσωπικό αρχείο)

Εικ. 48: Ελικοειδής βλαστός στην Κοίμηση της Θεοτόκου στη Μακρυνίτσα (προσωπικό αρχείο)

Εικ. 49: Θωράκιο με περίγραμμα από ελικοειδή βλαστό στον Άγιο Νικόλαο Πορταριάς (προσωπικό αρχείο).

Εικ. 50: Ελικοειδείς βλαστοί εντοιχισμένοι στην Κοίμηση της Θεοτόκου στη Μακρυνίτσα (προσωπικό αρχείο)

Εικ. 51: Γλυπτό εντοιχισμένο στη δυτική πλευρά ναυδρίου του λόφου της Επισκοπής Άνω Βόλου (προσωπικό αρχείο).

Εικ. 52: Γλυπτό με σπές από τρυπάνι στην Κάτω Μονή Ξενιάς (αρχείο Ι. Βαραλή).

Εικ. 53: Θωράκιο στην Κοίμηση της Θεοτόκου στη Μακρυνίτσα (προσωπικό αρχείο)

Εικ. 54: Πλάκα ψευδοσαρκοφάγου στους Αγίους Αποστόλους στην Αρχαία Αγορά Αθήνας (πηγή: Παζαράς Θ. 1988, πιν. 49).

Εικ. 55: Επιθήματα κιονίσκων εντοιχισμένα στην Κοίμηση της Θεοτόκου στην Επισκοπή Άνω Βόλου (προσωπικό αρχείο).

Εικ. 56: Επιθήματα κιονίσκων στην Κοίμηση της Θεοτόκου στη Μακρυνίτσα (προσωπικό αρχείο)